

Juli 2001
188. årgang

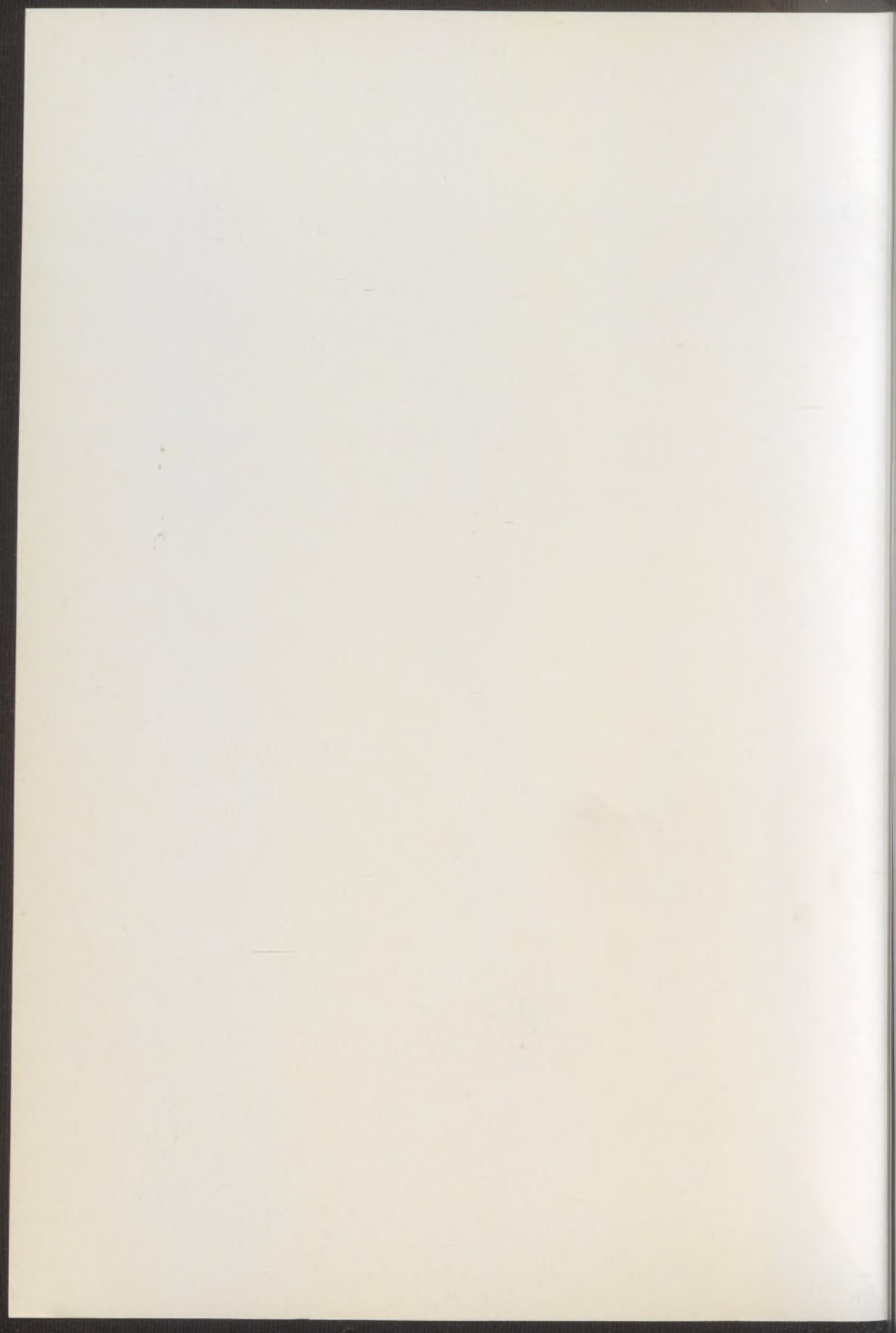
Tidsskrift for Landøkonomi

2 / 2001

Læs om:

Fremtidsperspektiver · Faglige indlæg ·
U-landsforhold · Historiske indlæg

Det Kgl. Danske Landhusholdningsselskab

Tidsskrift for LAND ØKONOMI

2/2001

188. årgang
Juli 2001

Indhold

Fra redaktionen 74

Fremtidsperspektiv:

IT- og forskningsminister *Birte Weiss*:
Netværkssamfundets anden fase –
nye muligheder for alle 78

Faglige indlæg:

Professor *Søren Kjeldsen-Kragh*:
Jordbrugsøkonomiske problemer i
forbindelse med EU's østudvidelse 85

Seniorforsker *Søren Svendsen*: Konsolidering 103

Jens Erik Ørum, Egon Noe og Jens Erik Jensen:
Pesticidhandlingsplan II i praksis –
Landmanden og konsulenten –
muligheder og barrierer 111

U-landsforhold:

Landbrugschef *Jørgen Henriksen*:
Fødevarerforsyning i U-lande 119

Gorm Pedersen, Anders Permin og

Jens Christian Riise:
Landsbyfjerkræ som den fattiges mulighed –
en god idé breder sig 128

Økologi:

Professor *Klaus G. Grunert*:
Er der grænser for afsætning af
økologiske varer 134

Vintermødet:

Regionschef *Jørgen Højmark Jensen*:
Forbrugeraspektet – kontrolapparatet 140

Historisk indlæg:

Karsten Kyed, Niels Kærgård og Henrik Zoppe:
Landbohøjskolens specialstuderende i
økonomi gennem det 20. århundrede 146

Redaktion:

Ansvarshavende redaktør:
Direktør Hans P. Dam

Årsabonnement:

4 numre årligt kr. 325,- ekskl. moms
Løssalg:
kr. 95,- ekskl. moms og forsendelse
Abonnementsbestilling: tlf. 4341 1769

NB! Medlemmer af Det Kgl. Danske
Landhusholdningsselskab modtager
gratis Tidsskrift for Landøkonomi

Annoncepriser:

Bagside inkl.	(højde×bredde)
grøn farve	190×142: kr. 5.200
1/1 side sort/hvid	210×142: kr. 3.900
1/2 side sort/hvid	101×142: kr. 2.400
2. omslagsside	210×142: kr. 4.250
3. omslagsside	210×142: kr. 4.050

Farvetillæg efter nærmere aftale.

Redaktion, ekspedition og udgiver:

Det Kgl. Danske
Landhusholdningsselskab
Grevevej 20, Tune, 2670 Greve
Tlf. 4341 1769 – Fax 4341 0210
e-mail: LHS@1769.dk
homepage: www.1769.dk

Grafisk produktion:

Knud Gr@phic Consult, Odense
e-mail: knud.graphic@mail.dk

ISSN 0040-7119

Redaktionen afsluttet 30.06.2001

Fra redaktionen

ved direktør *Hans P. Dam*

Forårsseminaret 2001 med temaet »Fødevareforsyning i den tredje verden – hvad kan vi gøre?«, der efter planen skulle være afholdt den 7. juni, måtte desværre aflyses på grund af alt for få tilmeldinger. Emnet er fortsat meget aktuelt, så vi håber, at vi på et tidspunkt kan gennemføre seminaret. De forskellige indlæg fra seminaret skulle have været bragt i denne udgave af Tidsskrift for Landøkonomi.

Vi bringer dog to faglige indlæg om fødevareforsyning i u-lande skrevet af henholdsvis chefrådgiver Jørgen Henriksen, TSA – Udenrigsministeriet, og af forskerne Gorm Pedersen, Anders Permin og Jens Christian Riise fra Fjerkrænetværket på Landbohøjskolen.

*Sådan støtter Danmark
fødevareproduktion- og forsyning i
bistandsarbejdet*

Chefrådgiver Jørgen Henriksen, TSA – Udenrigsministeriet, redegør i artiklen for baggrunden for Danmarks bistand til udvikling af landbruget i udviklingslandene, der nu foregår i form af sektorprogrammer, hvor der foretages en helhedsbetragtning, og hvor indsatsen forsøges koncentreret på udviklingen af områder, der i dag er begrænsende for vækst.

*Landsbyfjerkræ som den fattiges
mulighed – en god idé breder sig!*

Landsbyfjerkræ har vist sig at være et effektivt værktøj i bestræbelserne på at komme fattigdom til livs. Forskerne Gorm Pedersen, Anders Permin og Jens Christian

Riise fra Fjerkrænetværket på Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole har igen flere år arbejdet med den videre udvikling af dette værktøj i Bangladesh, der blandt andet omfatter en flerstrengt og integreret indsats i forhold til den egentlige produktion. Forskerne fremhæver i artiklen, hvor vigtigt det er, at fjerkræholderne, der typisk er kvinder, får en forståelse af projektet/modellen og har tillid til, at deres investering vil give resultat, idet hele modellen bygger på lokale markedsmekanismer, hvor fjerkræholderne må betale for alle ydelser.

Øvrige faglige indlæg

Netværkssamfundets anden fase – nye muligheder for alle

Danmark skal også i fremtiden være blandt de mest produktive, de mest vidensintensive og de mest konkurrencedygtige nationer i verden. Derfor er det nødvendigt, at vi sætter fokus på udvikling af kompetence, viden og den menneskelige kreativitet. I samspil med teknologien er det drivkræfterne i netværkssamfundet eller videnssamfundet, fremhæver IT- og forskningsminister Birthe Weiss.

Indlægget fra IT- og forskningsminister Birthe Weiss er en fortsættelse af vores artikelserie med fokusering på netværks- og videnssamfundet, der blev indledt i Tidsskrift for Landøkonomi 01/01 med et indlæg af professor, overvismand Niels Kærgård med titlen »Ny

økonomi i en verden af dynamiske unge«. Vi fortsætter artikelserien i den kommende udgave af Tidsskrift for Landøkonomi 03/01, hvor vi bringer et indlæg af biskop Niels Henrik Arendt, Haderslev Stift, med titlen »Svinedren- gens skralde og IT-kulturen – nogle over- vejelser på vejen til det højteknologiske sam- fund«.

Jordbrugsøkonomiske problemer i forbindelse med EU's østudvidelse

Udvidelsen af EU med 10 central- og øst-europæiske lande er en tidskrævende og vanskelig proces, hvilket ikke mindst gæl- der for jordbrugssektoren, og det vil utvivlsomt blive nødvendigt med en lang række undtagelsesbestemmelser eller lan- ge overgangsordninger, skriver professor Søren Kjeldsen-Kragh, Den Kgl. Veteri- nær- og Landbohøjskole i et meget velfun- deret indlæg om EU's østudvidelse.

Konsolidering

I landbrugskredse er begrebet konsolide- ring defineret som opbygning af egenka- pital eller positiv egenkapitalakkumule- ring. Seniorforsker Søren Svendsen, Sta- tens Jordbrugs- og Fiskeriøkonomiske In- stitut rejser i sit indlæg tre meget relevante spørgsmål om hensigtsmæssigheden i at definere konsolidering så snævert.

Pesticidhandlingsplan II i praksis

Jens Erik Ørum fra Statens Jordbrugs- og Fiskeriøkonomiske Institut, Egon Noe, Danmarks JordbrugsForskning og Jens Erik Jensen, Landbrugets Rådgivnings- center har med demonstrationsprojektet »pesticidhandlingsplan II i praksis«, hvor der er tilknyttet 17 studielandbrug, belyst barriererne og mulighederne for i praksis at nedsætte pesticidforbruget. I forbindel-

se hermed er de økonomiske konsekven- ser og risici ved et reduceret pesticidfor- brug undersøgt.

Er der grænser for afsætning af økologiske varer?

På den ene side opmuntres der til yderli- gere omlægning til økologisk produktion, og der er betydelige vækstrater i den øko- logiske afsætning i mange lande. På den anden side klages der over, at en del af de økologisk producerede varer herhjemme skal afsættes som konventionelle, og at en yderligere vækst i den økologiske produ- ction derfor er risikofyldt. Professor ved MAPP centret, Handelshøjskolen i Århus, Klaus G. Grunert, beskriver i sit indlæg, hvad der bestemmer efterspørgslen efter økologiske produkter.

Landbohøjskolens specialstuderende i økonomi gennem det 20. århundrede

Karsten Kyed, Niels Kærgård og Henrik Zobbe, alle fra Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole Institut for Økonomi, Skov og Landskab, har i et historisk ind- læg beskrevet udviklingen i agronom- studiet fra oprettelsen af Landbohøjsko- len i 1858 frem til i dag, og herunder bag- grunden for oprettelsen af de videregå- ende uddannelser på Landbohøjskolen samt udviklingen heraf.

Vintermødet 2001

Forbrugeraspektet – kontrolapparatet

Endelig bringer vi regionchef ved Føde- vareregion København, Jørgen Højmark Jensen's indlæg fra Vintermødet. De øv- rige indlæg fra Vintermødet blev bragt i Tidsskrift for Landøkonomi nr. 01/01.

Kommende seminar

Efterårsseminar 2001 »Fremtidens natur i Danmark«

Mandag den 17. september 2001 afholder Det Kgl. Danske Landhusholdningsselskabs Akademiråd Efterårsseminar med temaet »Fremtidens natur i Danmark« i Landstingssalen på Christiansborg.

Det såkaldte Wilhjelmudvalg fremlægger i september sin rapport med forslag til den fremtidige indsats for biologisk mangfoldighed og naturbeskyttelse i Danmark.

Det Kgl. Danske Landhusholdningsselskabs Akademiråd præsenterer rapportens forslag på et seminar den 17. september i Landstingssalen på Christiansborg.

Blandt indlederne er Landbrugsraadets præsident, gdr. Peter Gæmelke og udvalgets formand, direktør Nils Wilhjelm.

Wilhjelmudvalgets forslag skal danne grundlag for den nationale handlingsplan for biologisk mangfoldighed og naturbeskyttelse, som regeringen gav tilsagn om i sin natur- og miljøpolitiske redegørelse i 1999.

Et centralt spørgsmål i den forbindelse er, hvordan hensynet til naturen og den biologiske mangfoldighed bedst forenes med aktiviteterne i bl.a. landbruget og skovbruget.

Program: Efterårsseminar den 17. september 2001

09.30 Velkomst

v/ Formand for Akademirådet, forskningschef *Kirsten Jakobsen*

Session 1: Baggrund for Wilhjelmudvalget

09.40 Landmandens ansvar for landskabet

v/ godsejer, fhv. minister, redaktør *Britta Schall Holberg*

10.05 Udvalgets opgaver og arbejdsproces

v/ Formand for Wilhjelmudvalget, direktør *Nils Wilhjelm*

10.15 Opklarende spørgsmål

10.25 Kaffepause

Session 2: Naturkvalitet og naturovervågning

10.45 Biologisk mangfoldighed - status og udvikling

v/ Kontorchef *Henrik Knuth-Winterfeldt*, Skov- og Naturstyrelsen, Handlingsplan- sekretariatet, Wilhjelmudvalget

11.15 Natur- og landskabsbeskyttelse - forslag og konsekvenser

v/ Præsident i Danmarks Naturfredningsforening *Poul-Henrik Harritz*

11.50 Opklarende spørgsmål

12.00 Frokost

Session 3: Økonomi og velfærd

- 13.00 Velfærdsøkonomi, naturbeskyttelse og biologisk mangfoldighed
v/ Lektor *Jørgen Birk Mortensen*, Københavns Universitet, formand for udvalget
»Økonomi og velfærd«
- 13.30 Opklarende spørgsmål

Session 4: Landbrug

- 13.35 Den fremtidige indsats på landbrugsområdet – forslag og konsekvenser
v/ Direktør *Nils Wilhjelmsen*, formand for Wilhjelmsenudvalget og formand for udvalget vedrørende landbrug
- 14.10 Hvad siger forskningen?
v/ Forskningsprofessor *Esben Munk Sørensen*, Aalborg Universitet og Forskningscentret for Skov & Landskab, medlem af udvalget vedrørende landbrug
- 14.30 Kaffepause
- 14.50 Hvad siger landbruget?
v/ Landbrugsraadets præsident og formand for Landboforeningerne, gdr.
Peter Gæmelke
- 15.20 Afsluttende paneldebat med indlederne
- 15.50 Afslutning
v/ Landhusholdningsselskabets præsident *Jon Krabbe*

Ordstyrer: Forskningschef *Kirsten Jakobsen*, Danmarks JordbrugsForskning, Foulum

Som opfølgning på Efterårsseminaret vil der blive oprettet en debat/diskussionsgruppe på Internettet for deltagerne. Her vil du få mulighed for, hurtigt og effektivt at dele viden og erfaringer med andre deltagere på Efterårsseminaret og samtidig være med til at præge debatten om *Fremtidens natur i Danmark*.

Du finder tilmeldingstalon til seminaret bagerst (side 164) i dette tidsskrift.

Fremtidsperspektiver: Netværkssamfundets anden fase – nye muligheder for alle

af IT- og forskningsminister Birte Weiss

Danmark skal også i fremtiden være blandt de mest produktive, de mest vidensintensive og de mest konkurrencedygtige nationer i verden. Og danskerne – *alle* danskerne – skal opleve at vi fastholder og gerne udbygger vores høje velfærdsniveau.

Derfor er det afgørende, at vi udnytter de mange nye muligheder, som de nye informationsteknologiske værktøjer byder os. Vi skal underbygge vores styrkepositioner i den internationale konkurrence og

vores velfærdsstat gennem en resolut og dog gennemtænkt anvendelse af computere, mobiltelefoner og alle de andre teknologier.

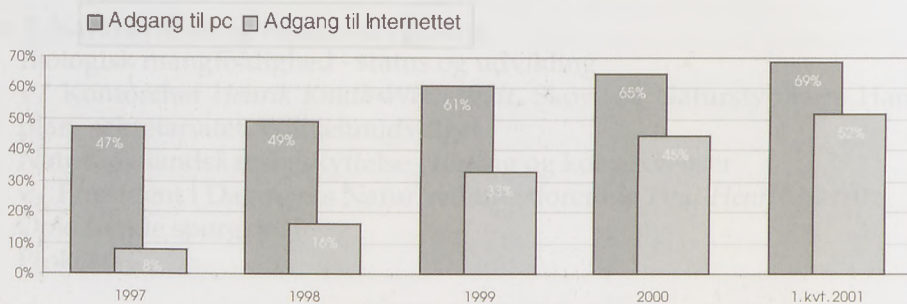
Lykkes det, så bliver Danmark blandt verdens førende IT-nationer. Det er en ambitiøs målsætning, men også en realistisk målsætning.

Mange har allerede taget IT til sig – og alle skal med

At have adgang til pc og internettet er allerede nu helt naturligt for flertallet af danskerne. Figur 1 viser, at godt halvdelen af de danske familier i starten af 2001 havde internetadgang, mens under 10% havde adgang i 1997. Tre ud af fire danskere har i dag adgang til internettet i hjemmet, på arbejde eller uddannelsesinstitution.

Også mange danske virksomheder har allerede taget det teknologiske tiger-

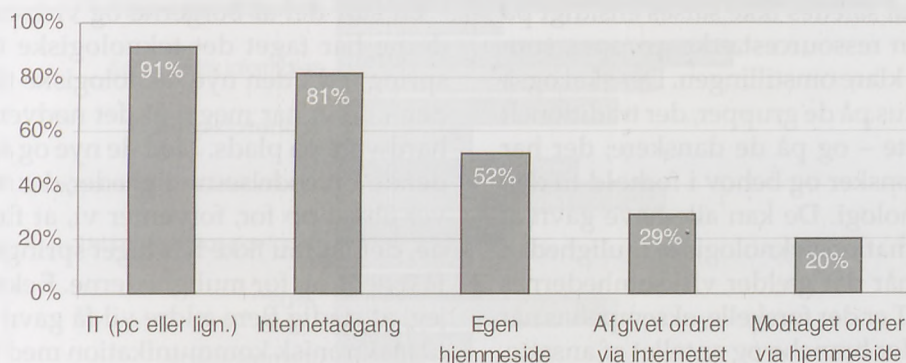
Udviklingen i familiernes adgang til pc og internet i hjemmet

Figur 1.

Kilde: Danmarks Statistik "Familiernes brug af internet 1. kv. 2001 (2001)

Danske virksomheders* brug af IT, 2000

* Virksomheder med mindst 5 ansatte

Kilde: Danmarks Statistik "Danske virksomheders brug af informationsteknologi 2000" (2001)

Figur 2

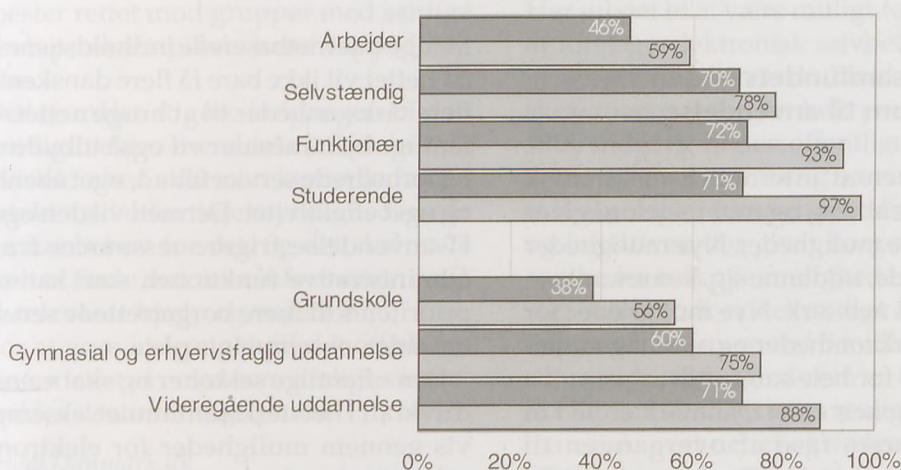
spring. Figur 2 viser, at over 90 pct. af virksomheder med mindst fem ansatte bruger IT, over 80 pct. har internetadgang, og over halvdelen har deres egen hjemmeside på internettet. Stadig flere afgiver og modtager ordrer via internettet og hjemmesider.

I alle internationale sammenligninger er Danmark med helt i toppen, når det gæl-

der borgernes og erhvervslivets adgang til og anvendelse af IT. Tallene viser, at der stadig er sociale og aldersmæssige skel, når det gælder borgernes adgang til og brug af netværksteknologierne. For eksempel viser statistikken, at arbejdere ikke anvender de nye IT-muligheder i lige så høj grad som de højtuddannede, jf. figur

Befolkningens adgang til internettet efter beskæftigelse og uddannelse

□ Adgang til Internet i alt ■ heraf adgang fra hjemmet

Figur 3

Kilde: Danmarks Statistik "Familiernes brug af Internet 1. kvrt. 2001" (2001)

3. Den næste udfordring bliver at få *alle* danskere med.

Der skal således ikke satses ensidigt på i forvejen ressourcestærke grupper, som nok skal klare omstillingen. Der skal også være fokus på de grupper, der traditionelt er udsatte – og på de danskere, der har særlige ønsker og behov i forhold til den nye teknologi. De kan alle have gavn af de informationsteknologiske muligheder.

Også når det gælder virksomhedernes brug af IT er der forskelle, eksempelvis når det gælder branche og antallet af ansatte. Når vi ser på erhvervslivet, skal vi bl.a. have de små virksomheder med – de kan få mindst lige så stor gavn af de nye teknologier som de store.

Helt grundlæggende er det vigtigt, at alle borgere og virksomheder har adgang til netværkssamfundet med den båndbredde, der er nødvendig. Derfor har regeringen netop præsenteret en strategi for, hvordan højhastigheds- og bredbåndsforbindelser til internettet kan fremmes mest muligt.

Men det er afgørende at vi ikke fortaber os i teknik – for det er principielt ligegyldigt, om vi er på nettet med FWA, ADSL eller 3G-mobiltelefoni. Det spændende er anvendelsen af IT, da det er *anvendelsen*, som skaber forandringer.

Netværkssamfundets anden fase – fra isenkram til anvendelse

Anvendelsen af internettet, elektronisk handel, e-learning og mobiltelefoni giver alle helt nye muligheder. Nye muligheder for at arbejde, uddanne sig, kommunikere og handle i netværk. Nye muligheder for borgere, virksomheder og offentlige myndigheder – for hele samfundet.

Konklusionen er, at Danmark er ved at forlade første fase af overgangen til netværkssamfundet. En fase præget af bl.a. teknologifascination og pilotprojek-

ter. Anden fase vil fokusere på indhold og anvendelse af IT og internettet.

En stor del af borgerne og virksomhederne har taget det teknologiske tiger-spring ind i den nye teknologiske tidsalder – og vi har meget af det nødvendige hardware på plads. Med de nye og spændende anvendelsesmuligheder, der nu bliver åbnet op for, forventer vi, at flere af de, der endnu ikke har taget springet, vil få øjnene op for mulighederne. F.eks. tror jeg, at stadig flere ældre vil få gavn af IT til elektronisk kommunikation med mennesker, det ellers er svært at holde kontakt med. Netværksteknologien giver også mulighed for fleksibel tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet og for eksempel indkøb fra hjemmet via internettet.

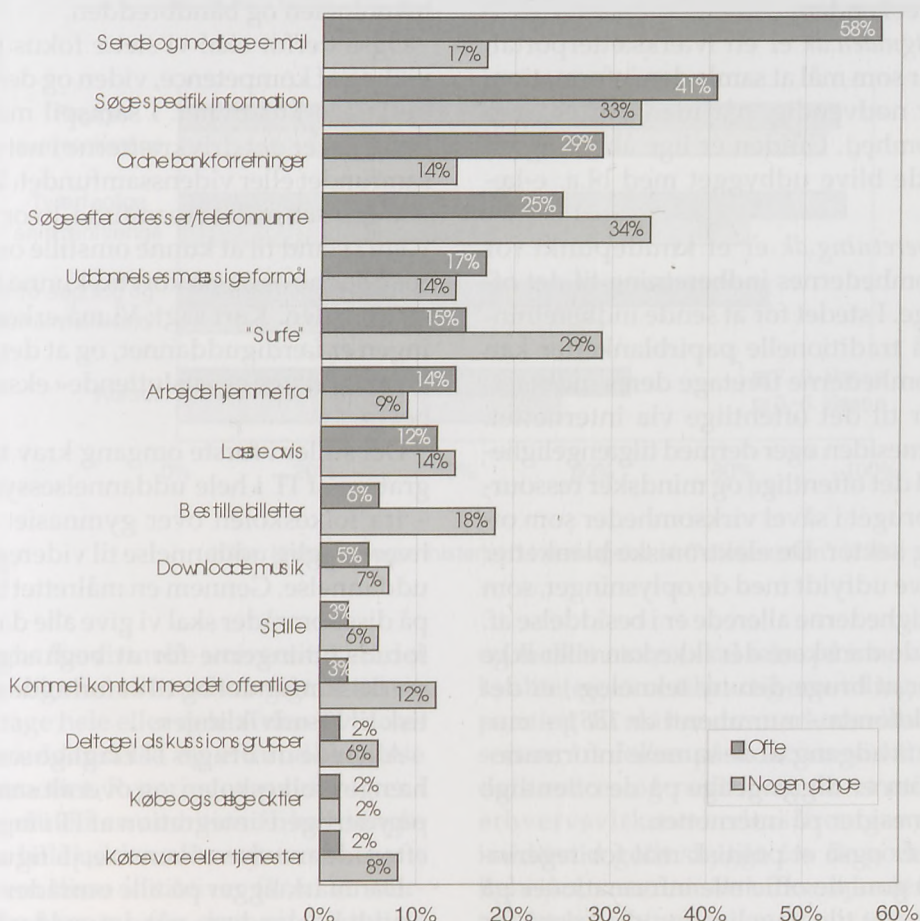
Figur 4 viser, at danskerne bruger internettet til en lang række forskellige formål. Den hurtige kommunikation med e-mail scorer en førsteplads, mens jagten på specifik information ligger på andenpladsen. Det er en glædelig overraskelse, at næsten hver tredje dansker allerede bruger internettet til uddannelsesmæssige formål, skønt kvaliteten og omfanget af undervisningstilbud ikke er i top endnu.

Offentlige indholdstjenester kan drive udviklingen fremad

Mange internetbaserede indholdstjenester på nettet vil ikke bare få flere danskere og flere virksomheder til at bruge nettet. Offentlige hjemmesider vil også tilbyde nye og forbedrede servicetilbud, øget åbenhed og øget effektivitet. Dermed vil den øgede IT-anvendelse frigøre ressourcer fra de administrative funktioner, som kan omprioriteres til mere borgerrettede serviceområder, eksempelvis pleje.

Den offentlige sektor er og skal være en drivkraft i netværkssamfundet, eksempelvis gennem muligheder for elektronisk selvbetjening for borgere og virksomheder, netbaseret uddannelse og indholds-

Befolkningens anvendelse af internettet

Figur 4

Kilde: Danmarks Statistik "Familiernes brug af internet 1. kvrt. 2001 (2001)

tjenester rettet mod grupper med særlige IT-behov, eksempelvis handicappede og ældre.

Der er målet at gøre indgangen til den offentlige sektor mere enkel. Som borger og virksomhed skal man kunne komme i kontakt med offentlige myndigheder, når man har behov for det, og det skal være enkelt at finde den rette information og få den relevante hjælp og vejledning.

For at gøre indgangen til det offentlige på internettet så enkel som muligt, videreudvikles den offentlige portal

www.Danmark.dk

i samarbejde med amter og kommuner.

Her vil det bl.a. være muligt for borgerne at foretage elektronisk selvbetjening ved at udfylde netbaserede blanketter og at skræddersy sin egen helt personlige og sikre indgang til den offentlige sektor.

Desuden vil jeg i flæng nævne blot nogle få eksempler på spændende netjenester og initiativer, der giver borgere og virksomheder helt nye muligheder på nettet.

På bibliotek.dk er det muligt at søge i en database med mere end 8 millioner bøger, cd'er, videofilm og cd-rom'er fra de danske biblioteker. Og det er muligt at bestille materiale over nettet og vælge på hvilket bibliotek, man ønsker at afhente det. Og på biblioteksvagten.dk er det muligt at få

hjælp af en bibliotekar - også om aftenen og i weekenden.

Startguiden.dk er en iværksætterportal, der har som mål at samle den information, der er nødvendig, når man starter egen virksomhed. Guiden er lige åbnet og vil løbende blive udbygget med bl.a. e-læring.

Indberetning.dk er et knudepunkt for virksomhedernes indberetning til det offentlige. I stedet for at sende indberetninger på traditionelle papirblanketter kan virksomhederne foretage deres indberetninger til det offentlige via internettet. Hjemmesiden øger dermed tilgængeligheden til det offentlige og mindsker ressourceforbruget i såvel virksomheder som offentlig sektor. De elektroniske blanketter vil blive udfyldt med de oplysninger, som myndighederne allerede er i besiddelse af.

For de danskere der ikke kan eller ikke ønsker at bruge den ny teknologi, er det via telefonen - nummeret er 1881 - muligt at få adgang til de samme informationer, som er tilgængelige på de offentlige hjemmesider på internettet.

Det er også et politisk mål for regeringen at gøre de officielle informationer på internettet tilgængelige for alle - også for de synshandicappede og den del af befolkningen, som har læsevanskeligheder. I dag gør taleteknologien det muligt at få læst teksterne op, hvis man selv har problemer med at læse teksten på skærmen. Teknikken er endnu ikke perfekt, men den danske talesyntese viser, at rigtig anvendt IT giver et mere åbent samfund, hvor de relevante informationer er tilgængelige. Prøv at klikke ind på *www.fsk.dk* og lyt til ministeriet.

Uddannelse – IT-kompetencer og livslang læring

Hvis Danmark skal være en førende IT-nation, er det afgørende, at vi danskere får

de nødvendige kompetencer til at udnytte teknologien og båndbredden.

Også derfor skal vi sætte fokus på udvikling af kompetence, viden og den menneskelige kreativitet. I samspil med teknologien er det drivkræfterne i netværks-samfundet eller videnssamfundet. Uanset betegnelsen er det et samfund, hvor vi skal være i stand til at kunne omstille os, videreuddanne os og på kort tid kunne tilegne os ny viden. Kort sagt: Vi må erkende, at ingen er færdiguddannet, og at det er for tid at modtage et »afsluttende« eksamensbevis.

Det stiller i første omgang krav til integration af IT i hele uddannelsessystemet – fra folkeskolen over gymnasiet og erhvervsfaglig uddannelse til videregående uddannelse. Gennem en målrettet indsats på disse områder skal vi give alle danskere forudsætningerne for at begå sig i netværkssamfundet og til at forholde sig kritisk til IT-udviklingen.

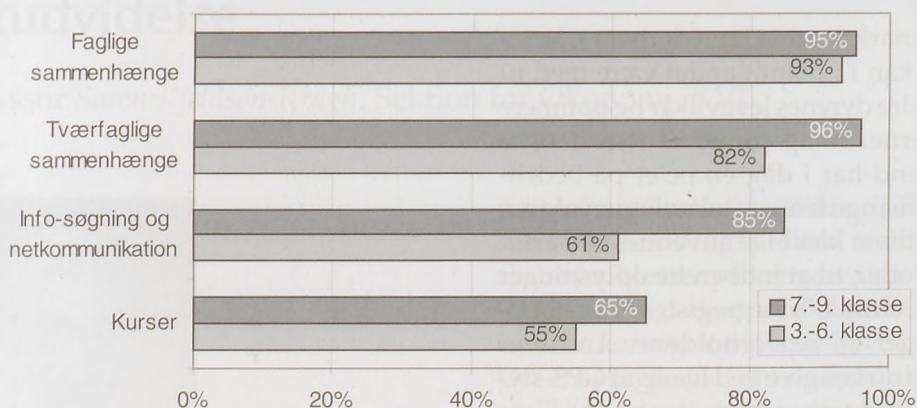
Allerede nu bruges IT i faglige sammenhænge i folkeskolen, og overalt satses der på yderligere integration af IT i fagene og efteruddannelse af lærerne, jf. figur 5.

Danmark ligger på alle områder i top-3 blandt EU-landene, når det gælder brugen af IT i uddannelsessystemet og lærernes IT-kompetencer. Det viser en dugfrisk rapport fra Europa-Kommissionen, som offentliggøres om kort tid.

For yderligere at styrke udviklingen afsatte regeringen i juni sidste år 340 millioner kroner til udvikling af digitale undervisningsmidler, iværksættelse af pædagogiske udviklingsprojekter og efteruddannelse af lærerne i folkeskolen og på seminarerne.

I resten af uddannelsessystemet er det målet gennem videre- og efteruddannelse at bygge ovenpå disse grundlæggende IT-kompetencer. Der etableres virtuelle gymnasier, og Danmarks Virtuelle Universitet er i støbeskeen. Der fokuseres på IT på de videregående uddannelser og en ny, videregående IT-voksenuddannelse udbydes.

Andel folkeskoler, der anvender IT i undervisningen

Figur 5

Kilde: Undervisningsministeriet "Undersøgelse af IT i folkeskolen" (2000)

På Danmarks virtuelle universitet vil det være muligt for alle uafhængigt af tid og sted at tage hele eller dele af deres videregående uddannelse og efteruddannelse via internettet. Regeringen præsenterer i august måned en ambitiøs IT-handlingsplan for hele uddannelsessystemet.

Gennem disse initiativer får vi et stærkere fundament for den nødvendige kompetenceopbygning i netværkssamfundet – og dermed et godt udgangspunkt for at bekæmpe de sociale IT-skel.

Erhvervslivet – alle kan have gavn af IT

Danmarks placering blandt verdens mest velstående lande er ingen naturlov. Vores evne til at klare os i den internationale konkurrence forudsætter, at vi på kvalificeret vis bruger de nye teknologier. Ikke mindst da IT, tele og internettet er en vigtig del af internationaliseringen og globaliseringen, hvor investeringer og arbejdspladser flytter på tværs af landegrænser og verdensdele.

Det er ikke nyt, at de danske virksomheder – hvoraf relativt mange er mindre

og mellemstore – skal satse på innovation, kvalitet og evne til hurtig omstilling og tilpasning til skiftende markedsvilkår. De senere års fokus på dot.com-virksomheders succes og nedtur og transnationale erhvervsvirksomheders fremgang kan imidlertid godt skygge for de gode muligheder, som danske virksomheder har i netværkssamfundet.

Når vi taler om overgangen fra industri-samfund til videnssamfund, så betyder det ikke, at f.eks. industri eller håndværk har udspillet sin rolle. Vi kan næppe på kort eller længere sigt opretholde vores velfærd alene ved at leve af formidling, handel og service. Hele erhvervslivet er en integreret del af et samfund i forandring, hvor bl.a. viden og IT giver nye muligheder, nye markeder og nye konkurrenceparametre.

Selv helt små virksomheder kan få fordele ved øget IT-anvendelse: Bøvlet med interne regnskaber og revision kan blive mindre, elektroniske indberetninger til det offentlige kan gøre livet lidt lettere, mulighederne for afsætning af produkter gennem elektronisk handel kan gøre det billigere at satse på at øge omsætningen,

og efteruddannelse via nettet kan være med til at sikre veluddannede medarbejdere. For nu bare at nævne nogle få eksempler.

I Danmarks gamle hovederhverv, landbruget, kan IT blandt andet være med til at forbedre dyrenes levevilkår og optimere udbytterne. Knap tre ud af fem danske landmænd har i dag en pc'er på bedriften, og mange bruger teknologien aktivt. Computeren kan bl.a. anvendes til bestilling af foder, til at indberette oplysninger til Det Centrale Kvægregister eller til opdateringer af vejrforholdene. Andre er nået endnu længere ved hjælp af GPS-styring af gødningsspredning på marken, automatiske foderanlæg, vaskerobotter og avancerede malkemaskiner. Dertil kommer landmændenes muligheder for at bruge internettet og hjemmesider til at få direkte kontakt til forbrugerne. Deres interesse for miljøforhold og dyreetik kan imødekommes meget direkte på den enkelte landmands hjemmeside.

Hvad skal målene være?

Konsekvensen af, at *anvendelsen* af IT og internettet er i centrum, er, at vi skal diskutere udviklingsmålene for Danmark som en af verdens bedste, IT-baserede nationer. Det er ikke længere et tilstrækkeligt mål »blot« at tælle hardware og opkobling til internettet.

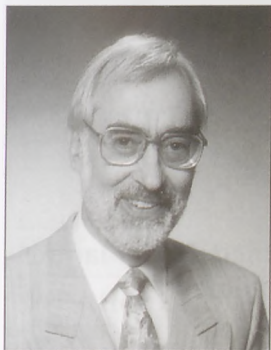
Vi skal med andre ord finde ud af, hvilket målebånd vi vil bruge, når vi skal sammenligne os med andre lande. Vi skal finde ud af, hvad det betyder at være verdens bedste til at anvende IT – og præcis hvad det er, vi vil være verdens bedste til.

Den diskussion er helt central for regeringens IT-kreds, hvor et dusin engagerede og kyndige mennesker drøfter hvilke mål, der er relevante for Danmark. Alle er meget velkomne til at være med i denne debat, og man kan give sit besyv med via IT- og Forskningsministeriets hjemmeside (www.fsk.dk). Bidragene fra debat-

ten vil regeringen bruge som inspiration til at definere kvaliteten i det danske netværkssamfund.

Fagligt indlæg: Jordbrugsøkonomiske problemer i forbindelse med EU's østudvidelse

Professor Søren Kjeldsen-Kragh, Sektion for Økonomi, KVL

Udvidelsen af EU med 10 central- og østeuropæiske lande (CØ-lande) er en tidskrævende og vanskelig proces. Det gælder ikke mindst for jordbrugssektoren, som økonomisk spiller en betydelig større rolle i CØ-landene end i EU. Der skal ske betydelige tilpasninger, hvis succes i høj grad afhænger af den generelle økonomiske udvikling, der vil ske i CØ-landene efter medlemsskab. Jo hurtigere CØ-landene når et indkomstniveau svarende til EU-landenes, jo lettere vil den langsigtede tilpasning foregå. Kan vi være sikre på, at et EU-medlemskab vil sikre en hurtigere vækst i CØ-landene? Den økonomiske teori og de historiske erfaringer kan ikke give et entydigt svar herpå. Der er muligheder men også betydelige risici.

Problemerne i forbindelse med jordbruget er meget store. For det første er det ikke klart, hvilken jordbrugspolitik EU vil føre på lang sigt. Selv om der i 1990'erne er sket ændringer i forbindelse med Uruguay-Runden er det ikke muligt at sige noget konkret om, hvad de kommende WTO forhandlinger vil føre med sig. For det andet er CØ-landene i færd med at til-

passe deres jordbrugspolitik til EU's nuværende jordbrugspolitik, hvilket kan skabe problemer på længere sigt.

De jordbrugsøkonomiske problemer er både af kortsigtet og langsigtet karakter. Der er spørgsmålet om de øgede udgifter på EU's budget, spørgsmålet om CØ-landene skal have direkte støtte pr. ha og pr. dyr, som det sker i dag i EU. Produktiviteten i CØ-landenes jordbrug er væsentlig lavere end i EU, men der er betydelige potentielle muligheder for at øge produktionen, hvilket vil bidrage til øget overskudsproduktion, medmindre der kommer en kraftig afvandring fra jordbruget. Den forarbejdende fødevarerindustri i CØ-landene er langt mindre effektiv end i EU-landene, hvilket blandt andet skyldes en forældet produktionsteknologi. Et lands konkurrencedygtighed med hensyn til fødevarer er helt afhængig af fødevarerindustriens muligheder for at producere kvalitetsprodukter til rimelige priser. Derfor er en modernisering af fødevarerindustrierne i CØ-landene helt central.

Dette er nogle af de centrale spørgsmål, som behandles i denne artikel.

10 central- og østeuropæiske lande søger om optagelse i EU

For øjeblikket foregår der bilaterale forhandlinger imellem EU på den ene side og 10 central- og østeuropæiske lande hver for sig på den anden side med henblik på disse landes optagelse i EU.

De 10 lande, som hver for sig forhandler, er 4 Visegradlande (Polen, Tjekkiet,

Oversigt 1: Tiden op til forhandlingernes påbegyndelse

1989:	Politiske omvæltninger i Polen, Tjekkoslaviet, Ungarn, Rumænien og Bulgarien.
1991:	De tre baltiske lande bliver selvstændige.
1993:	Københavnserklæringen, som stiller politiske og økonomiske betingelser for optagelse af CØ-landene. Ansøgerlandene skal være i stand til at påtage sig forpligtelserne ved et medlemskab, herunder også tilslutte sig målet om en politisk, økonomisk og monetær union.
1994-1995:	Indgåelse af Europa-aftaler mellem EU og hver af de 10 CØ-lande. Europa-aftalerne er associeringsaftaler til regulering af samhandelen imellem EU og de respektive lande.
1994-1995:	Indlevering af medlemskabsansøgninger.
Marts 1998:	Tiltrædelsesforhandlinger starter for Polen, Tjekkiet, Ungarn, Slovenien og Estland.
December 1999:	Det besluttet at påbegynde forhandlinger med Slovakiet, Rumænien, Bulgarien, Letland og Litauen.

Slovakiet og Ungarn), 3 baltiske lande (Estland, Letland og Litauen), 2 balkanlande (Rumænien og Bulgarien) samt Slovenien.

Selve det at få påbegyndt forhandlingerne har været en tidskrævende proces. Det fremgår af oversigten 1, at der næsten er gået 10 år efter omvæltningerne, inden forhandlinger er påbegyndt. Forhandlingerne er startet i to tempi, nemlig i marts 1998 med de første 5 lande og i december 1999 med de resterende 5 lande (se oversigt 1).

For at ansøgerlandene kan blive medlemmer, skal de leve op til Københavnererklæringens krav, herunder tiltræde den fælles EU-lovgivning (*acquis communautaire*), som er ganske omfattende.

Tiltrædelsesforhandlingerne har til formål at anvise, hvilke lovgivningsmæssige ændringer ansøgerlandene skal foretage. Forhandlingerne skal ligeledes nå til enighed om optagelsesbetingelserne, eventuelle undtagelsesbestemmelser samt eventuelle overgangsordninger.

Der er ikke for nærværende fastsat konkrete tidspunkter for, hvornår de første lande kan optages i EU. Som forholdene er i dag er det næppe urealistisk at antage, at de første CØ-lande tidligst vil være medlemmer af EU om 3-4 år.

Udvidelsen af EU med 10 CØ-lande rejser mange problemer

Der kan være politiske grunde til, at optagelsen af de central- og østeuropæiske lande trækker ud. Udadtil har alle 15 EU-lande erklæret sig som tilhænger af udvidelsen, men det er en kendt sag, at de sydeuropæiske lande er mindre positive over for udvidelsen end f.eks. Tyskland og de nordiske lande. Her spiller de enkelte EU-landes egne økonomiske og politiske interesser en afgørende rolle.

Der er tilsyneladende en konkurrence imellem CØ-landene med hensyn til at være blandt de første, der bliver optaget i EU. I ansøgerlandene er der imidlertid store grupper, som er betænkelige ved optagelsen i EU både af politiske og økonomiske grunde. Man kan ikke udelukke, at der kan være kredse, som ud fra en meget pragmatisk begrundelse gerne ser optagelsen udskudt. Det betyder nemlig, at landenes økonomiske position vil være styrket, såfremt de optages på et senere tidspunkt.

Lad os se lidt på nogle af de problemer, der er knyttet til EU's udvidelse. Udvidelsen er kompliceret af to grunde. For det første er der tale om en meget stor udvidelse, og for det andet vil EU efter udvidelsen være langt mere heterogent, end

Tabel 1: Befolkningen og BNP i CØ-10 og EU-15 i 1996

Lande	Befolkning Mio.	BNP Mia. Ecu	BNP per capita Ecu	BNP per capita Ecu-PPP ¹⁾
Polen	38,6	107,4	2782	5576
Ungarn	10,2	35,3	3466	6544
Tjekkiet	10,3	41,1	3980	10549
Slovenien	2,0	14,9	7523	10484
Estland	1,5	3,3	2274	4199
	62,6	202,1	3230	6677
Rumænien	22,6	28,0	1239	4324
Bulgarien	8,4	7,4	881	3927
Slovakiet	5,4	14,9	2759	7459
Litauen	3,7	4,9	1324	4034
Letland	2,5	3,9	1568	3268
	42,6	59,1	1388	4556
CØ-10	105,2	261,2	2484	5818
EU-15	372,7	6764,9	18153	18154

¹⁾ PPP står for purchasing power parity, d.v.s. beregninger, der skulle afspejle indkomsternes købekraft

Kilde: European Commission (1998).

det er i dag. Begge disse problemer illustreres af tallene i tabel 1, som viser befolkningen og bruttonationalproduktet i EU og de 10 CØ-lande.

I dag er der ca. 370 mio. indbyggere i EU. I ansøgerlandene er der godt og vel 100 mio. indbyggere. Optagelsen af de 10 CØ-lande i EU betyder, at befolkningen øges med ca. 30 procent. Ser vi på BNP i nominelle tal, udgør BNP i de 10 CØ-lande kun 4 procent af BNP i EU-15. Regner man pr. indbygger, er det nominelle BNP i CØ-10 ca. 14 procent af BNP pr. indbygger i EU-15. Regner man ud i overensstemmelse med købekraften, kommer tabel 1 frem til, at levestandarden i gennemsnit i CØ-10 er ca. 1/3 af levestandarden i gennemsnit i EU-15.

Imellem de 10 CØ-lande er der betydelige levestandardforskelle. Levestandarden er lavest i de tre baltiske lande og de to balkanlande, og den er højest i Tjekkiet og Slovenien, hvor den er ca. 3 gange højere end i den første gruppe af lande. Levestandarden i Tjekkiet og Slovenien ligger næsten på niveau med levestandarden

i Grækenland, som er det land i EU, der har det laveste BNP pr. indbygger.

Der er tale om en stor udvidelse

En udvidelse af EU, som indebærer en øget befolkning på godt og vel 100 mio. indbyggere, er naturligvis en stor udvidelse. Ingen af de tidligere udvidelser er af samme størrelsesorden, som det frem-

Oversigt 2. Den gradvise udvidelse af EF/EU

År	Lande	Befolkning i mio. indbyggere
1958	Vesttyskland, Frankrig, Italien og Benelux	ca. 180 mio.
1973	Storbritannien, Danmark og Irland	ca. 65 mio.
1981	Grækenland	ca. 10 mio
1986	Spanien og Portugal	ca. 50 mio
1991	Tysk genforening	ca. 20 mio
1995	Sverige, Finland og Østrig	ca. 22 mio

går af oversigt 2. Hertil kommer, at antallet af lande forøges med 2/3. At antallet af lande forøges så meget kommer til at påvirke arbejdet i EU-institutionerne. Det drejer sig om Kommissionen, Ministerrådet og Parlamentet. Dette er baggrunden for de institutionelle ændringer, som EU-landene har forhandlet om i forbindelse med den ny EU-traktat, den såkaldte Nice-traktat, som blev vedtaget på det Europæiske Råds møde i december sidste år.

Udvidelsen betyder større heterogenitet

Selv blandt de nuværende 15 medlemmer af EU er der betydelige forskelle med hensyn til levestandard. De økonomiske problemer, man har, varierer fra land til land. Der eksisterer stadig institutionelle forskelle. De målsætninger, man sætter sig, er ikke ens i de forskellige lande. Med de successive udvidelser i EF er forskellighederne imellem landene ikke blevet mindre.

Det nuværende EU-15, som er et højindkomstområde, bliver integreret med CØ-10, som er et område med betydeligt lavere indkomster. Spørgsmålet er, hvordan en sådan integration vil komme til at forløbe.

Lad os se på de forskellige elementer i EU-samarbejdet, og de problemer der kan opstå i forbindelse med integrationen.

EU er en *toldunion*, som CØ-10 landene bliver medlemmer af. Spørgsmålet er, hvor meget velfærden vil stige, og hvordan velfærdsstigningen bliver fordelt imellem EU-15 og CØ-10, samt hvilke konsekvenser det får for landene uden for den udvidede toldunion. Toldunionsteorien siger, at chancen for et godt resultat øges, såfremt de lande, som er med i toldunionen befinder sig på samme økonomiske niveau. (Kjeldsen-Kragh, 1998b).

I Nordamerika trådte Mexico ind i NAFTA, hvor USA og Canada er de to andre lande. Dette er en handelskonstel-

lation, som svarer til EU efter udvidelsen. Et rigere område integreres med et fattigere område. I den sammenhæng skal det nævnes, at BNP pr. indbygger i Mexico er på niveau med BNP pr. indbygger i Ungarn.

Forskellen imellem Nordamerika og EU er, at det handelspolitiske samarbejde i Nordamerika foregår i form af et frihandelsområde, hvor hvert enkelt land beholder sine egne toldsatser over for omverdenen. I EU er der tale om en toldunion med fælles toldsatser. CØ-10 landene vil derfor fremover have samme toldsatser over for omverdenen som EU. Det betyder, at toldpolitikken ikke kan bruges som et udviklingspolitisk instrument.

EU har en *fælles jordbrugspolitik* CAP. Hvad integrationen betyder her afhænger af, om den fælles jordbrugspolitik ændres, og hvordan den vil blive udmøntet i CØ-landene.

EU udgør et *fælles marked*, som indebærer, at produktionsfaktorerne kan bevæge sig frit. Et frit arbejdsmarked mellem EU-15 og CØ-10 kan tænkes at rejse problemer, da indkomstniveauet er meget forskelligt i de to områder. I hvilken udstrækning vil central- og østeuropæisk arbejdskraft søge beskæftigelse i EU-15, specielt i Tyskland?

Direkte udenlandske investeringer kan foregå frit. Der er fordele herved, idet der normalt overføres know-how i forbindelse med direkte udenlandske investeringer. Det kan skabe problemer, at landets kapitalapparat overtages af udenlandske ejere, som dermed får dispositionsretten over virksomhederne. Den udenlandske kapital vil specielt søge derhen, hvor de forventede privatøkonomiske profitmuligheder er størst. Udlændinge får adgang til at købe jord, hvilket kan give problemer svarende til dem, man har i forbindelse med direkte udenlandske investeringer i industrien.

Etableringen af *det indre marked* betyder fælles produktstandards og fælles miljø-

regler. Det er klart, at CØ-10 landene kan få svært ved at leve op til det fælles regelsæt. Ansøgerlandene skal desuden acceptere målsætningen om en *økonomisk-monetær union* og en politisk union.

Det regelsæt, som CØ-10 landene skal tilslutte sig, er meget omfattende. Der er naturligvis ikke blot tale om en teknisk tilpasning af deres eget regelsæt, hvilket i sig selv er en stor opgave, men der er også tale om at vurdere, hvilken indflydelse, det nye regelsæt får for landenes økonomiske udvikling.

Når der på en gang sker handelsliberalisering og liberalisering af faktorbevægelserne kan der opstå en meget forskelligartet økonomisk udvikling imellem forskellige regioner. Nogle regioner kan blive vækstreregioner andre egnsudviklingsregioner. (Kjeldsen-Kragh, 1998a).

Konvergens eller divergens i den økonomiske udvikling

Det politiske ønske bag en udvidelse af EU er at få skabt »et helt Europa«. Dette kan fortolkes som et ønske om at få et »mere ens Europa«, hvilket blandt andet vil sige en udjævning af indkomstforskellene.

Formålet er at få CØ-landene bragt op på et niveau, som svarer til EU-15 i dag. Dette er en langsigtet opgave. Når EU-landene har en købekraft i gennemsnit, der er tre gange købekraften i CØ-10 landene, vil det tage ca. 40 år inden CØ-landene når op på EU-15 niveau, hvis vækstraten i henholdsvis EU-15 og CØ-10 er 2 pct. og 5 pct. pr. indbygger på årsbasis.

Det spørgsmål, som rejser sig, er om der er en tendens til, at de mindre rige lande vokser hurtigere end de rige. Hvis dette er tilfældet, vil der være en tendens henimod indkomstudligning d.v.s. konvergens.

I forbindelse med økonomisk integration er det også naturligt at spørge om et regionalt økonomisk samarbejde i sig selv

vil bidrage til konvergens eller divergens i landenes økonomiske udvikling.

På grundlag af en analyse foretaget af Economic Commission for Europe (ECE 2000) kan man drage nogle interessante konklusioner. ECE har set på sammenhængen imellem BNP pr. indbygger i udgangssituationen og væksten i BNP pr. indbygger i en efterfølgende periode. ECE har analyseret de to perioder 1950–1973 og 1973–1998.

Ser man på OECD-landene er der tale om konvergens i perioden 1950–1973, men ikke for perioden 1973–1998. I øvrigt viser tallene, at der er betydelige forskelle imellem lande, idet nogle udviser konvergens, mens andre ikke gør det. Man må derfor konkludere, at der er en række landespecifikke forhold, som er bestemmende for, om landet nærmer sig eller fjerner sig fra gennemsnittet.

Det er svært at få data for de tidligere planøkonomier til vurdering af, om udviklingen i landene er konvergerende eller divergerende.

For de tidligere planøkonomier er udviklingen forskellig i de forskellige perioder. I 1950'erne og 1960'erne synes der ifølge ECE(2000) at være en udvikling i retning af nogen konvergens mellem planøkonomierne indbyrdes, samt mellem planøkonomierne og EU-landene. Denne udvikling går i stå i 1970'erne. I 1980'erne går udviklingen klart i retning af en øget indkomstforskel imellem planøkonomierne og EU-landene. Mellem planøkonomierne indbyrdes øges uligheden også i 1980'erne.

Siden 1989/1991 har CØ-landene været inde i en omstillingsperiode. ECE's tal viser klart en tendens til øget divergens. Dette bekræftes af figur 1, der viser udviklingen af BNP i faste priser i CØ-landene 1989–1999. De fattigste lande nemlig de baltiske lande og balkanlandene har haft den ugunstigste udvikling.

Konvergensanalyser er interessante, fordi de måske giver en bedre forståelse

af fortiden, samtidig med, at de måske kan give et fingerpeg om den fremtidige udvikling.

Med hensyn til CØ-10 landenes integration i EU, må konklusionen være den, at en konvergens i retning af mindre indkomstforskelle ikke kan udelukkes, men processen er i bedste fald meget langvarig og vanskelig. En tilnærmelse til EU's gennemsnit selv for de CØ-lande, der har det højeste indkomstniveau er ikke et spørgsmål om år, men det er et spørgsmål om årtier.

Analyserne viser også klart, at et medlemskab af EU ikke i sig selv er en tilstrækkelig betingelse for, at nye lande med en lavere indkomst pr. indbygger hurtigt vil opnå en levestandard svarende til levestandarden i EU.

Omstillingsperioden har været vanskelig for CØ-landene

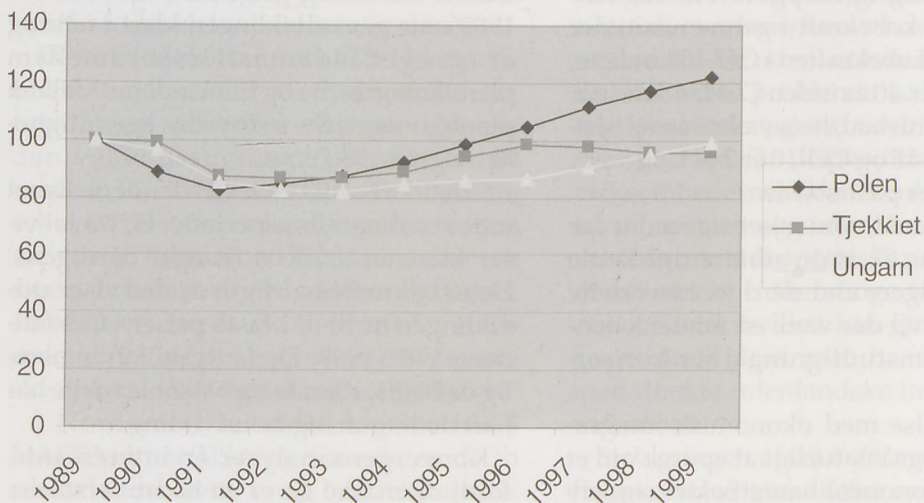
Af figur 1 fremgår det, at CØ-10 landene har haft store problemer ved overgangen fra planøkonomi til markedsøkonomi. Figurerne viser udviklingen i BNP i faste priser siden 1989. Udviklingen har været mest positiv for de 4 Visegrad-lande og

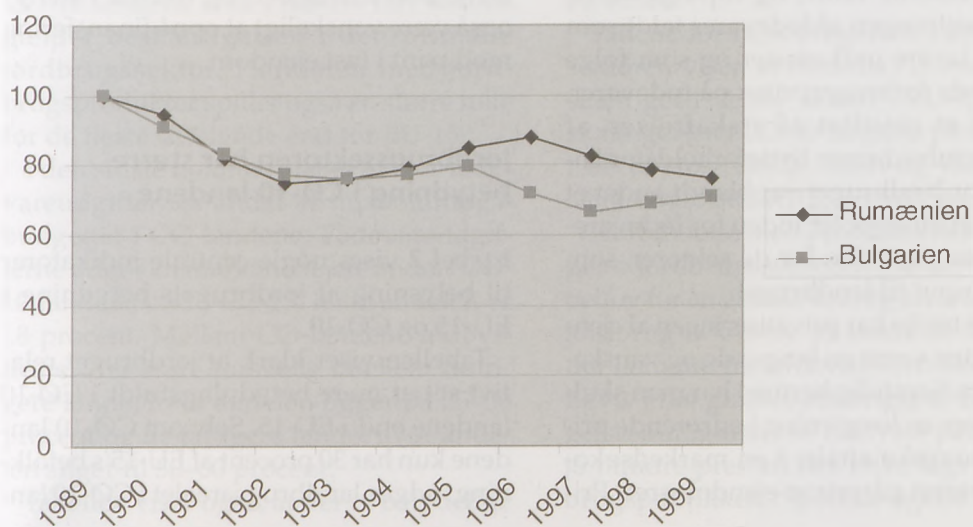
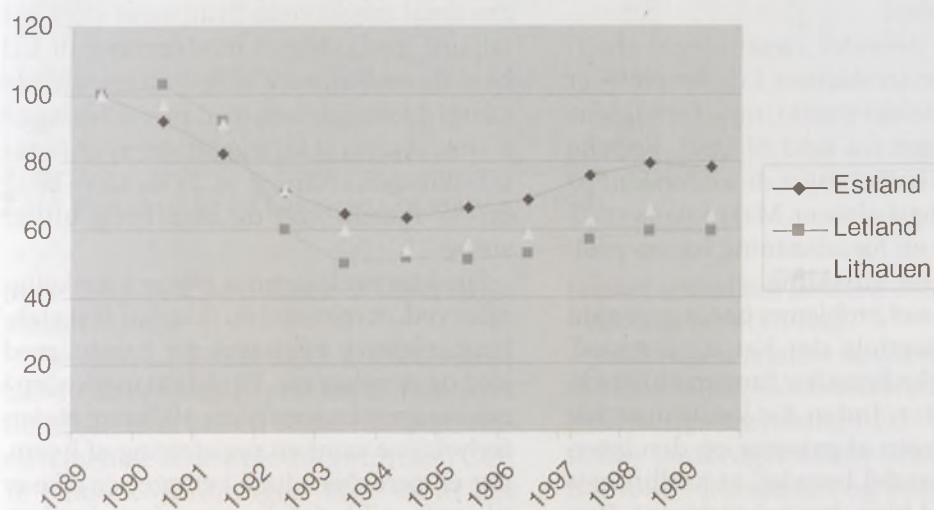
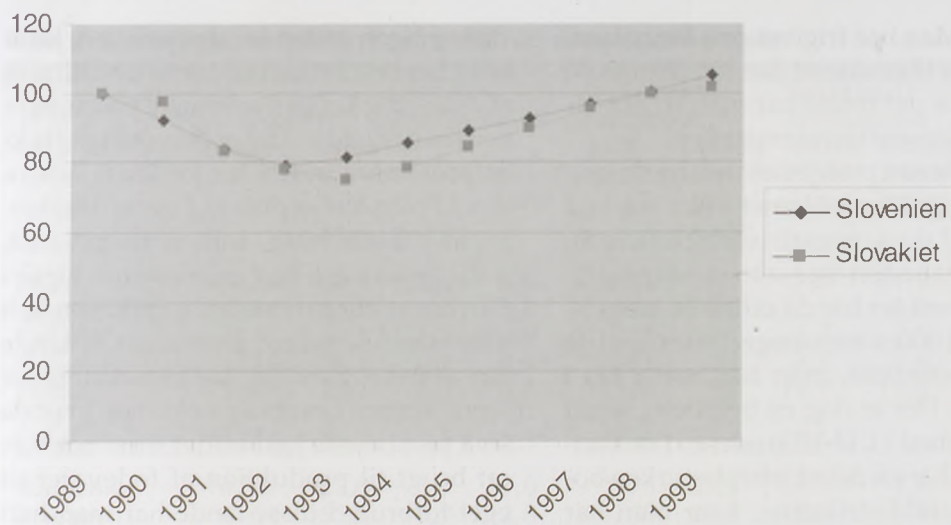
Slovenien. Efter et fald i BNP på ca. 20 pct. frem til 1992-93, er BNP igen steget. Bedst er det gået i Polen, hvor BNP i dag er ca. 20 procent højere end i 1989, hvilket er en vækst, som svarer til den, man har set i EU i samme periode. For de 3 øvrige Visegradlande og Slovenien, er niveauet for BNP det samme i dag som i 1989.

For de 2 balkanlande og de 3 baltiske lande har udviklingen været langt mere problematisk. I de 2 balkanlande skete der et fald i BNP på godt og vel 20 procent frem til 1992-93, og i dag ligger niveauet for BNP stadig ca. 25 procent under niveauet i 1989. De 2 balkanlande har derfor ikke oplevet den fremgang, som Visegradlandene har siden 1992-93. Tilbageslaget var størst for de 3 baltiske lande. Frem til 1994 faldt BNP med ca. 40-50 procent. Siden har der været vækst, som har været stærkest i Estland, som i dag har et BNP, der kun er ca. 20 procent lavere end BNP i 1989.

Omstillingsperioden siden 1989 har været præget af flere store problemer. For det første har der været en betydelig mangel på makroøkonomisk ligevægt. For det andet har der været store problemer med hensyn til at få markederne til at fungere

Figur 1: Indekstal for udviklingen i BNP i faste priser for de 10 CØ-lande 1989-1999. 1989=100
Kilde: Baseret på tal fra ECE (2000).

rimeligt. Man har frigivet prisdannelsen, og man har liberaliseret den internationale handel. For det tredje har man stræbt efter at privatisere ejendomsretten.

Det første sæt problemer nemlig de makroøkonomiske problemer viser sig ved fald i BNP d.v.s. negativ vækst i flere år. Arbejdsløsheden har været betydelig. Men generelt set har de officielle arbejdsløshedstal ikke været meget højere end de arbejdsløshedstal, man har haft i EU i 1990'erne. Der er dog en betydelig skjult arbejdsløshed i CØ-10 landene. I de vanskelige år har en del af arbejdsstyrken bosat sig i landdistrikterne, hvor man har suppleret sin indkomst ved dyrkning af egne fødevarer.

Der har i perioder været meget alvorlige inflationsproblemer. I de senere år er inflationen faldet stærkt, men forholdene varierer meget fra land til land. Endelig har landene haft et stigende underskud på deres betalingsbalancer. Makroøkonomisk stabilitet er en forudsætning for en positiv økonomisk udvikling.

Det andet sæt problemer har at gøre med den liberalisering, der har fundet sted, uden at markederne har fungeret tilstrækkelig effektivt. Inden for jordbruget har liberaliseringen af priserne og den internationale handel betydet, at jordbrugets bytteforhold blev drastisk forringet. Producentpriserne faldt, og inputpriserne steg. Afsætningen af fødevarer faldt som følge af lavere indkomster og som følge af stigende forbrugerpriser på fødevarer, der var et resultat af afskaffelsen af fødevaresubsidierne. Bytteforholdsforringelsen for landbruget var blandt andet et resultat af monopoler inden for fødevarerindustrien og inden for de sektorer, som leverer input til landbruget.

For det tredje har privatiseringen af ejendomsretten været en langvarig og vanskelig proces. Samtidig hermed har man skullet etablere en lovgivning vedrørende privatøkonomiske aftaler i en markedsøkonomi baseret på privat ejendomsret. Pri-

vatiseringen inden for det primære jordbrug har bestået i at omdanne de tidligere statsbrug og kollektive brug til privatøkonomiske enheder. Der er betydelige strukturproblemer inden for jordbrugssektoren. I Polen har jordbruget været domineret af private brug, som er meget små, d.v.s. omkring 6 ha i gennemsnit. Også i Slovenien har private brug spillet en helt dominerende rolle. I de øvrige CØ-lande har statsbrugene og kollektivbrugerne været kernen i jordbrugssektoren, hvor de små privatejede jordlodder mest har været brugt til produktion af fødevarer til eget forbrug. I disse lande har man haft en »todelt« struktur bestående af et mindre antal meget store brug og et stort antal små jordlodder, i modsætning til EU hvor de mellemstore brug er dominerende i antal. I forbindelsen med privatiseringen – som endnu ikke er tilendebragt – går udviklingen i retning af, at de store brug bliver mindre, og de små brug bliver større.

Strukturændringerne bliver vanskeligere ved, at man endnu ikke har fået etableret effektive markeder for handel med jord og ejendomme. Et sådant marked må nemlig være baseret på en afklaring af ejerforholdene samt en registrering af hvem, der er ejere. Når disse betingelser ikke er til stede, vil handelen med fast ejendom blive besværliggjort, og det vil i øvrigt også være vanskeligt at opnå finansiering mod pant i fast ejendom.

Jordbrugssektoren har større betydning i CØ-10 landene

I tabel 2 vises nogle centrale indikatorer til belysning af jordbrugets betydning i EU-15 og CØ-10.

Tabellen viser klart, at jordbruget relativt set er mere betydningsfuldt i CØ-10 landene end i EU-15. Selv om CØ-10 landene kun har 30 procent af EU-15's befolkning, udgør landbrugsarealet i CØ-10 lan-

Tabel 2: Landbrugets betydning i de central- og østeuropæiske lande

1996	Landbrugsareal 1000 ha	Andel af total areal	Landbrugs- produktion		Beskæftigelse i landbruget		Handel med landbrugsvarer		Fødevare- udgifter Procent af hus- stands- indkomst
			Mia Ecu	Procent af BNP	1.000 personer	Procent af total beskæf- tigelse	Procent af total eksport	Procent af total import	
Polen	18474	59,1	6,5	6,0	4130	26,7	11,0	11,9	35
Ungarn	6184	66,5	2,1	5,8	298	8,2	17,5	5,1	24
Tjekkiet	4279	54,3	1,2	2,9	211	4,1	5,7	7,5	31
Slovenien	785	38,7	0,7	4,4	61	6,3	4,2	7,8	23
Estland	1450	32,1	0,3	8,0	74	9,2	15,7	15,6	30
CØ-I	31172	56,7	10,6	5,3	4774	18,4			
Rumænien	14789	62,0	5,3	19,0	3975	37,3	8,8	7,6	58
Bulgarien	6164	55,5	0,9	12,8	769	23,4	18,8	8,0	54
Slovakiet	2445	49,9	0,7	4,6	169	6,0	5,4	8,6	35
Litauen	3151	48,5	0,5	10,2	398	24,0	13,1	17,1	52
Letland	2521	39,0	0,3	7,6	208	15,3	16,8	13,4	39
CØ-II	29070	55,0	7,8	13,1	5519	27,9			
CØ-10	60242	55,9	18,4	7,0	10293	22,5			
EU-15	135260	41,8	117,5	1,7	7514	5,1	7,4	9,6	18

Kilde: Baseret på tal fra European Commission (1998).

dene knap nok 50 procent af landbrugsarealet EU-15.

Værdien af jordbrugsproduktionen i CØ-10 udgør kun 10 procent af værdien i EU-15, hvilket blandt andet hænger sammen med de lavere producentpriser i CØ-10 landene. Jordbrugets BNP ud af det samlede BNP er ca. fire gange så stort i CØ-10 landene som i EU-15. Det samme gælder beskæftigelsen i den primære jordbrugssektor. Handelen med jordbrugsprodukter spiller også en større rolle for de fleste CØ-lande end for EU-15.

I den sidste kolonne i tabel 2 vises fødevareudgifternes andel af husholdningsbudgettet i CØ-landene. Fødevareudgifterne udgør en markant højere andel i CØ-10 landene end i EU-15, hvor andelen er 18 procent. Mellem CØ-landene indbyrdes er der store forskelle imellem de rigere lande, hvor andelen ligger på 25–30 procent og de fattigere lande, hvor andelen stiger til 50–60 procent.

Tabellen viser også, at der er betydelige

forskelle imellem landene med hensyn til jordbrugets betydning.

Jordbrugets relative betydning i Tjekkiet, Slovakiet og Slovenien svarer til sektorens relative betydning i EU. Til gengæld spiller jordbruget relativ set en helt central rolle i Rumænien og Bulgarien samt en betydningsfuld rolle i de baltiske lande og Polen.

Tallene for beskæftigelsen i jordbrugssektoren viser, at medens 7,5 mio. er beskæftiget i denne sektor i EU-15, er beskæftigelsen i CØ-10 landene på 10,3 mio. I de to store lande Polen og Rumænien alene er der beskæftiget 8 mio. mennesker.

I forbindelse med produktivitetsstigninger i jordbrugssektoren vil der være et behov for en ganske kraftig afvandring fra jordbrugssektoren. Jo større afvandring, der kommer fra jordbruget, hvilket naturligvis i høj grad er afhængig af beskæftigelsesmulighederne uden for jordbruget, jo mindre pres vil der blive lagt på jordbrugspolitikken. Specielt øgede alterna-

tive beskæftigelsesmuligheder i landdistrikterne ville lette landbrugets tilpasningsproblemer. Det vil blive lettere at reducere væksten i jordbrugsproduktionen og det vil lette tilpasningen henimod større brugsenheder i Polen.

En optagelse af CØ-10 landene i EU må forventes at føre til en ændret prioritering af den fælles landbrugspolitik. Allerede i dag ser man i EU en større interesse for landdistriktspolitik. De CØ-10 lande, hvor jordbruget er betydningsfuldt må være interesseret i, at landdistriktspolitikken bliver opprioriteret. Disse lande må også have en interesse i, at fordelingen af midler imellem strukturpolitik og prispolitik bliver ændret til fordel for strukturpolitikken.

EU's jordbrugspolitik i de kommende år

Siden begyndelsen af 1990'erne er der sket ændringer i EU's fælles landbrugspolitik. Der er sket ændringer i forbindelse med MacSharry reformen i maj 1992, som på kornområdet afvikler systemet med garantitærskler og medansvarsafgifter, for i stedet at gennemføre en prissænkning kombineret med en kompenserende hastøtte samt et braklægningsprogram. På oksekødsområdet skete der også en prissænkning og en samtidig øgning af dyrepræmierne. Reformen blev ført ud i livet 1993–1995.

I december 1992 blev der indgået en GATT-aftale om jordbruget. Det betød en ændring af importbeskyttelse, idet told nu blev den eneste acceptable måde at beskytte på, samtidig med at der skulle ske en reduktion af toldbeskyttelsen. Forliget betød også en reduktion af den interne støtte, idet visse støtteformer såsom produktionsstøtte, ha-støtte og dyrepræmier blev holdt uden for kravet om støtte-reduktion. Endelig blev der lagt bånd på omfanget af den eksportstøtte, som det

enkelte land må yde. GATT-aftalen er blevet ført ud i livet i perioden 1995–2000.

I marts 1999 vedtoges »Dagsorden 2000«, som kan betragtes som en videreførelse af MacSharry-reformen. Denne reform bestemmer den fælles landbrugspolitik for perioden 2000–2006. Den indebærer et kornprisfald på 15 procent over to år, samtidig med at ha-støtten sættes i vejret og braklægningsprogrammet videreføres. Priserne på oksekød reduceres med 20 procent over en treårig periode samtidig med, at dyrepræmierne øges. For mælk gennemføres et prisfald på 15 procent over 3 år fra året 2005/2006, og der ydes kompensation i form af kontantstøtte pr. malkeko. Samtidig vedtog EU det finansielle overslag for perioden 2000–2006, der fastlægger et udgiftsloft for de enkelte år og for de forskellige sektorer.

På EU's budget for perioden 2000–2006 er der afsat midler til CØ-landene dels i form af før-tiltrædelsesstøtte og i form af udgifter i forbindelse med nogle af landenes indtræden i EU.

Den korte gennemgang her viser, at udviklingen i de sidste 10 år er gået i retning af at planlægge ændringer, der skal gennemføres over en kortere eller længere periode ud i fremtiden. Man kan konstatere, at EU's landbrugspolitik nu planlægges ud fra en længere tidshorisont end tidligere, hvor der foregik prisforhandlinger hvert eneste år.

Ifølge GATT-aftalen om jordbruget for december 1992 skulle der senest i 1999 påbegyndes nye forhandlinger om en yderligere liberalisering af handelen med jordbrugsprodukter. Det var meningen, at disse forhandlinger skulle være startet ved WTO-mødet i Seattle i december 1999, men som bekendt kom der ikke noget ud af dette møde.

Når de officielle WTO-forhandlinger påbegyndes igen, kan der ikke være tvivl om, at den nuværende landbrugspolitik i EU – vedtaget i marts 1999 – vil komme ud for et betydeligt pres. Dagsorden 2000

var tænkt som et oplæg til WTO-forhandlingerne, men den er blevet kritiseret fra flere sider for ikke at være vidtgående nok. De nye internationale landbrugsforhandlinger vil omfatte

- reduktion af importbeskyttelsen
- reduktion af den interne støtte herunder specielt en reduktion af ha-støtten og dyrepræmierne
- reduktion eller fjernelse af eksportsubsidier
- optagelse af CØ-10 landene under vilkår, der ikke skaber problemer for den internationale handel med jordbrugsprodukter.

Jordbrugspolitikken i de central- og østeuropæiske lande

I de fleste CØ-lande blev jordbruget subsidieret i den planøkonomiske periode. Det fremgår af tabel 3, som viser OECD beregninger af »producer support estimate« (PSE), som er angivet i procent af produktionsværdien. Producer support estimate angiver den kontantstøtte, som landbruget skulle modtage som kompensation, såfremt al landbrugsstøtte blev afskaffet. Producer support estimate angiver de indkomstoverførsler, som er nødvendige for, at landbrugets indkomster er uændret efter en afskaffelse af al støtte.

Før 1989 var der i Visegradlandene og de baltiske lande tale om en betydelig støtte til jordbruget. I den første tid efter omvæltningerne sker der en frigivelse af priserne og handelen liberaliseredes. For flere lande betød det, at jordbrugssektoren gik fra at være beskyttet til at blive beskattet. Det gjaldt i udtalt grad for de baltiske lande, men også i Polen blev der tale om en beskatning. Også i Tjekkiet, Slovakiet og Ungarn var der i første halvdel af 1990'erne tale om en mærkbar reduktion af støtten.

Efter den første liberaliseringsbølge

skete der dog en hurtig modreaktion i Polen og de baltiske lande. Polen genindførte støtte og har siden bygget på et PSE på ca. 20 procent. De baltiske lande afskaffede diskrimineringen over for jordbrugssektoren og har i dag et PSE på 15–20 procent. Også i Tjekkiet, Slovakiet og Ungarn er støtten i de senere år øget.

Selv om der således i anden halvdel af 1990'erne er sket en stigning i støtten, ligger den dog væsentlig under den støtte, som ydes i EU. For alle CØ-lande under et ligger PSE i procent på cirka halvdelen af PSE for EU.

Også i de to balkanlande Rumænien og Bulgarien, er der sket betydelige ændringer i jordbrugspolitikken. Efter omvæltninger i 1989 var hovedformålet at sikre lave fødevarepriser for forbrugerne. Det sikrede man sig ved administrativ kontrol af priserne, idet den forarbejdende industri, som købte primærvarerne fortsat var underlagt statslig kontrol. I Bulgarien havde man en beskatning af jordbrugssektoren. For at holde priserne nede havde man eksportafgifter eller eksportforbud. I anden halvdel af 1990'erne sker der en ændring i jordbrugspolitikken, idet priskontrollen blev afskaffet, hvilket har medført prisstigninger.

Man kan således konstatere, at jordbrugspolitikken i CØ-10 landene har været præget af betydelige omvæltninger. I perioden op til 1989 blev jordbrugssektoren støttet i stor udstrækning. Efter 1989–1991 betød liberaliseringen af priser og handel, at støtten blev reduceret eller helt faldt væk. I en række lande betød det, at jordbrugssektoren nu blev beskattet, fordi liberaliseringen betød en tilpasning til de kunstigt lave verdensmarkedspriser. Denne situation var meget skadelig for jordbrugssektoren, idet der skete et drastisk fald i produktionen især af animalske produkter. (Kjeldsen-Kragh, 1999).

Den hurtige afvikling af støtten umiddelbart efter omvæltningerne i 1989–91 varede kun kort. Man genindførte hurtig

Tabel 3: »Producer support estimate« i procent i EU og en række central- og østeuropæiske lande for perioden 1986-99.

Lande / År	EU	Polen	Tjekkiet	Slovakiet	Ungarn	Estland	Letland	Litauen
1986	48	40	66	57	45	76	83	79
1987	48	25	59	51	40	75	82	77
1988	41	30	53	46	35	79	83	80
1989	36	9	55	51	27	74	78	75
1990	44	-18	54	51	24	71	76	72
1991	49	0	52	35	13	59	83	-262
1992	46	20	31	29	17	-97	-101	-124
1993	45	15	27	27	20	-32	-39	-37
1994	42	19	21	24	25	-10	7	-15
1995	40	17	13	19	14	0	4	0
1996	34	24	13	11	10	7	3	5
1997	38	22	19	14	7	5	4	7
1998	45	25	21	26	13	19	17	20
1999	49	25	25	25	20	15	18	21

Kilde: OECD, (1999), OECD (2000 a) og OECD (2000 b).

foranstaltninger, der hindrede beskatning af jordbrugssektoren. Det var nødvendiggjort af de økonomiske problemer, jordbrugssektoren kom ud i. I de senere år er der i alle CØ-10 landene sket en øgning i støtten, men til trods herfor ligger støtten i CØ-10 landene fortsat væsentlig under støtteniveauet i EU-15.

Den støtte til jordbruget, som man politisk ønskede er til en vis grad blevet neutraliseret af valutakursudviklingen i CØ-landene. Som følge af en betydelig inflation har deres valutaer været overvurderet, hvilket betyder, at landmændene får et mindre beløb udbetalt i indenlandsk valuta svarende til et givet ekspert-provenu i udenlandsk valuta. En overvurderet valuta (en for »stærk« valuta) er en slags beskatning af landmændene (Krueger, 1996).

Den stigende støtte i de senere år må ses på baggrund af EU's krav om, at CØ-10 landene må tilpasse sig EU's lovgivning, inden de kan opnå optagelse. Selv om der måske fra regeringernes side er betænkeligheder med hensyn til at øge støtten, vil landbrugsorganisationernes ønske om øget støtte have lettere ved at opnå accept, når EU kræver tilpasning til EU-forholde-

ne, uden at EU selv har foretaget en reduktion af støtteniveauet.

Så med hensyn til støtteformer er der sket betydelige ændringer i de sidste 10 år. I dag er det sådan, at et bredt spektrum af støtteinstrumenter anvendes i CØ-landene. Det drejer sig om prisstøtte i form af importbeskyttelse og i form af minimumspriser på det hjemlige marked. Hertil kommer en begyndende anvendelse af ha-støtte og dyrepræmier. Endelig ydes der støtte i form af input subsidier, investeringsstøtte og skattefritagelse. Med hensyn til brug af instrumenter kan man derfor konstatere, at der er sket en tilnærmelse imellem CØ-10 landene og EU. CØ-10 landene anvender i større udstrækning de samme instrumenter som EU.

I anden halvdel af 1990'erne er producentpriserne steget i CØ-landene. Det gælder især for korn. Årsagen hertil er, at verdensmarkedspriserne er steget, at den hjemlige efterspørgsel er steget, og at producenterne er bedre beskyttet over for udlandet.

Som følge af den øgede beskyttelse af hjemmemarkedene i CØ-landene, og som følge af omlægningen af EU's støtte fra prisstøtte til ha-støtte har producentpriser-

ne for korn i CØ-landene nærmet sig producentpriserne i EU, selv om de i langt de fleste tilfælde fortsat ligger under EU-niveauet. Prisrelationerne imellem hvede på den ene side og majs og byg på den anden side er forskellige i CØ-10 landene og EU-landene. Producentpriserne i CØ-10 landene sammenlignet med EU for en række centrale produkter er vist i tabel 4. Specielt for mælk, mælkeprodukter og oksekød er der stadig tale om priser i CØ-landene, der typisk ligger 30-50 procent under prisniveauet i EU. For svine- og fjerkrækød er der også tale om lavere priser i CØ-landene typisk omkring ca. 20 procent. Prissammenligningerne må tages med forbehold, fordi der kan ske væsentlige ændringer fra år til år. Hertil kommer, at beregningerne er baseret på en valutakurs, der også kan ændre sig. Endelig skal prissammenligninger gerne gælde varer af ens kvalitet, hvilket ikke nødvendigvis altid er tilfældet.

Over tid er der som sagt sket en vis prisudligning imellem CØ-10 landene og EU, hvilket i væsentlig grad kan tilskrives ændringer i jordbrugspolitikken.

Med hensyn til at hæve prisniveauet i

CØ-10 landene til EU-niveau er der dog i praksis en række vanskeligheder. For det første vil stigende producentpriser alt andet lige betyde stigende forbrugerpriser for en befolkning, hvor fødevarerudgifterne udgør en væsentligt større andel af husholdningsbudgettet, end det er tilfældet i EU. For det andet er CØ-10 landene medlemmer af WTO, og som sådan er de pålagt begrænsninger med hensyn til udformningen af deres jordbrugspolitik.

Problemer i forbindelse med integration af de europæiske markeder for jordbrugsprodukter

EU-budgettet

I forbindelse med vedtagelsen af Dagsorden 2000 i marts 1999 fastlagde EU det finansielle overslag for perioden 2000-2006. Udgifterne til jordbruget er fastlagt til 40,5 mia Euro i gennemsnit, hvortil skal lægges 2 procent inflation pr. år. Derudover er der afsat midler til førtiltrædelsesstøtte på årligt ca. 3 mia euro. 0,5 mia euro skal finansiere projekter inden for landbruget og landdistrikterne. De øvrige midler skal

Tabel 4. Producentpriser i CØ-10 landene i 1997 for en række forskellige jordbrugsprodukter.

	Hvede		Majs		Byg		Mælk		Oksekød		Svinekød		Fjerkræ	
	Ecu pr. ton	Procent af EU-ton priser	Ecu pr. ton	Procent af EU-ton priser	Ecu pr. ton	Procent af EU-ton priser	Ecu pr. ton	Procent af EU-ton priser	Ecu pr. ton	Procent af EU-ton priser	Ecu pr. ton	Procent af EU-ton priser	Ecu pr. ton	Procent af EU-ton priser
Polen	137	109	117	88	113	95	150	50	1447	54	1242	74	1215	94
Ungarn	98	78	73	55	95	80	214	72	1427	54	1383	83	1042	81
Tjekkiet	116	92	120	90	90	76	193	65	1884	71	1393	83	996	77
Slovenien	184	146	106	79	124	104	267	90	2643	99	1883	113	1206	94
Estland	123	98			106	89	166	56	1145	43	1605	96	1561	121
Rumænien	130	104	103	77	91	77	275	93			1850	111	1155	90
Bulgarien	108	86	87	65			177	59	1680	63	1354	81	1276	99
Slovakiet	111	89	103	77	108	91	191	64	1843	69	1323	79	751	58
Lithauen	146	116					119	40	1145	43	1304	78	735	57
Letland	119	95			93	78	141	48	942	35	1444	86	1605	124
EU-15	126		134		119		297		2662		1672		1290	

Kilde: Baseret på specifikke landerapporter udgivet af European Commission (1998).

anvendes til strukturinvesteringer med henblik på opbygning af ansøgerlandenes administrative og institutionelle kapacitet til at administrere det fælles regelsæt. (Landbrugsrådet, 2000).

Fra 1. januar 2002 regner EU-budgettet med optagelse af 6 nye medlemmer, som inkluderer de 4 Visegradlande, Slovenien og Cypern. For den femårige periode 2002–2006 er der afsat 60 mia Euro, hvoraf ca. 20 procent er tildelt strukturpolitiske foranstaltninger inden for landbruget.

I disse overslag går EU ud fra, at der ikke gives ha-støtte og dyrepræmier til landmændene i de nye medlemslande. Baggrunden er den, at disse ordninger er en kompensation for prisnedsættelser i EU, som ansøgerlandenes landmænd ikke har været ramt af.

Hvis den nuværende direkte støtte til landmændene i EU blev udvidet til også at omfatte landmændene i de 10 CØ-lande, kan landbrugsudgifterne på EU-budgettet stige med 15 mia euro, hvilket betyder en øgning på ca. 40 procent af de samlede landbrugsudgifter. Det er ikke muligt at give et nøjagtigt tal for de øgede udgifter. Det hænger sammen med, at udgifternes størrelse afhænger af, hvor stort et basisareal, der skal modtage ha-støtte; det afhænger af hvilket udbytte pr. ha, som indgår i beregningerne; det afhænger af det antal dyr, som kan modtage dyrepræmier. Her vil der være en klar interessekonflikt imellem CØ-landene og EU-15. CØ-landene vil argumentere for at anvende tal fra før overgangsperioden, hvor produktionen var større, end den er i dag. EU-15 vil utvivlsomt tage udgangspunkt i den aktuelle situation.

Den direkte støtte

Ansøgerlandene mener, at de skal være fuldgældende medlemmer af den fælles landbrugspolitik. Derfor kræver de også ha-støtte og dyrepræmier.

Der er fire centrale spørgsmål i relation

til spørgsmålet om CØ-lande også skal modtage EU's direkte støtte. For det første betyder en udvidelse af EU's landbrugsordninger til også at omfatte CØ-landene, at der lægges en række restriktioner på landmændenes dispositionsmuligheder. Der kan være tale om braklægningsordninger, og der er krav om ekstensivering af produktionen. Når der indføres sådanne restriktioner, kan det tale for, at CØ-landene også får direkte indkomststøtte. Denne argumentation har EU-kommissionen været lydhør over for.

For det andet er der spørgsmålet om at skabe rimelige indkomstrelationer imellem de forskellige produktionsgrene i jordbruget, hvor man har korndyrkere, mælkeproducenter og kødproducenter. I hvilken udstrækning dette mål bedst tilgodeses ved at direkte støtte ydes eller ikke ydes varierer alt efter hvilke lande, man ser på. Det fremgår klart af tabel 4, at de relative priser for landbrugsprodukter varierer kraftigt fra land til land. Hvis man skaber et enhedsmarked for EU-15 og CØ-10 med ens priser og ens støtteordninger, kan der blive tale om en betydelig ændring i landbrugets produktionssammensætning i CØ-landene, fordi de relative priser ændres. Der skal med andre ord ske en reallokering af landbrugsressourcerne, som kan blive vanskelig.

De relative priser for landbrugsprodukter afhænger ikke alene af forskelle i de komparative fordele men også af forskelle i støtteniveau for de enkelte produkter. Analyser for Tjekkiet (Ratings, 2000) og for Ungarn (Banse et al., 2000) peger i retning af, at for de produkter, hvor landene ikke er særlig konkurrencedygtige ydes den største støtte for at sikre en rimelig balance i indtjeningen i de enkelte landbrugsproduktioner. Indførelse af ensartede EU-priser risikerer at give betydelige ændringer i de relative indkomster for de forskellige produktionsgrene.

For det tredje vil indførelsen af EU's direkte støtte til også at omfatte CØ-landene

betyde, at det generelle indkomstniveau vil blive væsentligt øget. Den direkte støtte kan betyde, at flere landmænd bliver i erhvervet, hvilket betyder, at afvandringen fra jordbruget bliver reduceret. Hertil kommer, at den direkte støtte på lidt længere sigt ikke vil øge indtjeningen, fordi den direkte støtte vil kapitaliseres i form af højere jordpriser og ejendomspriser.

Dette fører frem til det fjerde spørgsmål. Vil en indkomsttransferering på 15 mia euro i forbindelse med direkte støtte til CØ-landenes landmænd være den mest effektive måde at yde støtte på? Alternativt kunne støtten ydes til udvikling af landdistrikterne herunder industrialisering i disse distrikter. Sådan et alternativ ville gøre det lettere at løse det langsigtede landbrugsproblem ved at skabe støtte mulighed for afvandring fra jordbruget.

Det Centraleuropæiske Frihandelsområde (CEFTA)

Ser man på den samlede støtte til jordbruget i CØ-landene har den i de senere år udviklet sig i retning af større ensartethed, se tabel 3. Hvis man derimod ser på støtten for de enkelte produkter, er der betydelige forskelle imellem landene.

Som allerede nævnt ovenfor er det sådan, at det enkelte land især støtter den produktion, hvor man ikke er specielt konkurrencedygtig.

Det peger i retning af, at det ville være en god idé, om CØ-landene inden overgangen til et frit udvidet EU-marked udbyggede deres indbyrdes samarbejde ved at etablere en fælles støttepolitik.

De fleste af ansøgerlandene har allerede etableret et Centraleuropæisk Frihandelsområde, hvor jordbruget principielt også er med. Der har været en øget handelsliberalisering for jordbrugsprodukter mellem CØ-landene op til 1998-1999. I disse år blev CØ-landene ramt af en landbrugskrise, som ikke blot betød en suspendering af en yderligere handelsli-

beralisering, men samtidig betød en øget beskyttelse af landbruget.

Derfor ville det være meget ønskeligt, at der med hensyn til jordbruget skete en revitalisering af CEFTA-samarbejdet.

Det langsigtede tilpasningsproblem

På langt sigt er det store problem i forbindelse med optagelsen af CØ-landenes optagelse i EU, at der er 10 mio beskæftigede knyttede til jordbruget. I EU er der kun beskæftiget 7,5 mio i det primære jordbrugserhverv.

Det er her spørgsmålet om den generelle økonomiske vækst, og spørgsmålet om alternative beskæftigelsesmuligheder i landdistrikterne kommer ind som noget centralt. Hvis der ikke er afvandringssmuligheder fra jordbruget, må man forestille sig en betydelig øgning i jordbrugsproduktionen.

For det første er jordbrugsproduktionen i CØ-10 landene endnu ikke kommet op på samme niveau som i 1989. Kornproduktionen ligger fortsat godt og vel 10 procent under niveauet for før 1989. For den animalske produktion har produktionsnedgangen været betydelig større, som følge af reduktionen af husdyrbestanden. I dag er den samlede kødproduktion ca. 30 procent lavere end i 1989, og mælkeproduktionen ca. 25 procent lavere end før omvæltningerne. (OECD, 1999).

Det er klart, at på længere sigt vil husdyrbestanden blive øget, og der vil ske betydelige produktivitetsstigninger. Som det fremgår af nedenstående tabel 5, er produktiviteten i CØ-10 landene væsentlig lavere end i EU.

På længere sigt vil man derfor få en stigende produktion i CØ-landene. Produktionsstigningen vil blive større end forbrugsstigningen, hvilket vil bidrage til overskudsproblemer. Som nævnt oven for, vil gennemførelse af EU's nuværende landbrugspolitik i CØ-landene betyde en mærkbar stigning i indtjeningen. Denne

Tabel 5: Produktivitsniveauet inden for forskellige produktioner i Jordbruget 1998.

	Korn: Hkg pr. ha	Mælk: Kg pr. Ko	Svine- kød: Antal slagtede dyr/ Svinebe- stand
Polen	30,4	3.375	1,12
Tjekkiet	42,0	4.008	1,45
Slovakiet	40,6	4.093	1,20
Ungarn	47,1	5.488	1,36
Slovenien	55,7	2.956	1,15
Rumænien	26,3	2.824	1,12
Bulgarien	29,9	3.000	1,69
Estland	17,6	4.615	1,29
Letland	20,7	2.577	1,07
Lithauen	24,6	3.328	0,96
Tyskland	63,4	5.573	1,67
Frankrig	73,6	5.606	1,72
Danmark	61,3	6.716	1,75
Finland	33,1	6.227	1,55

Kilde: Baseret på FAO (1999)

indtjeningsstigning vil i sig selv animere til en produktionsstigning, medmindre man anvender kvotesystemer. Man kan begrænse produktionsstigningen ved at indføre kvotesystemer, men det betyder, at omfanget af den afvandring, der skal foregå fra jordbruget øges.

Er jordbrugspolitikken i CØ-landene på rette kurs?

Som beskrevet ovenfor er der sket betydelige ændringer i CØ-landenes jordbrugspolitik. Landene benytter sig i stigende grad af de samme instrumenter som i EU's fælles landbrugspolitik. Derimod er støtteniveauet kun halvt så højt som i EU. CØ-landene burde føre en støttepolitik, som gør det muligt for dem at tilpasse sig til en situation med frihandel for jordbrugsprodukter. I dag er prisniveauet på verdensmarkedet kunstigt lavt, fordi i-landene beskytter deres jordbrugssektor. Det

optimale ville være, om CØ-landene valgte et beskyttelsesniveau, som svarer til forskellen mellem det prisniveau, man ville have på verdensmarkedet med frihandel og det nuværende prisniveau på verdensmarkedet.

I fremtiden må man forvente en betydelig stigning i udbuddet af jordbrugsprodukter fra CØ-landene. Et medlemskab af EU vil ikke sikre afsætning af den øgede produktion, fordi EU's marked allerede er mere end mættet. Hvis prisniveauet i CØ-landene ligger tæt på verdensmarkedspriserne vil der være mulighed for at sælge den øgede produktion til de lande, som tidligere udgjorde Sovjetunionen og til andre lande uden for EU, uden at der kommer problemer med hensyn til at leve op til landenes forpligtelser, der følger med WTO-medlemskabet. Hvis beskyttelsesniveauet i CØ-landene er højt vil et EU-medlemskab kræve, at EU indfører produktionskvotaer i CØ-landene for at undgå øgede overskudsproblemer.

Modernisering af den forarbejdende industri

Analysen peger på, at marginen imellem købspriser og salgspriser i fødevarerindustrien er væsentlig større i CØ-landene end i EU (Gorton et al., 1999). Det er vigtigt, at disse marginer i CØ-landene reduceres, fordi der i modsat fald er en risiko for, at virksomheder i fødevarerekæden mellem landmænd og forbrugere bliver klemte ud, når der sker en integration af markederne i det nuværende EU og i CØ-landene.

Det er et generelt træk i CØ-landene, at effektiviteten i den forarbejdende sektor inden for det agroindustrielle kompleks slet ikke er på højde med niveauet i EU-15. Produktionsapparatet er anlagt i en forældet teknologi, og det er nedslidt. I en række virksomheder har det også været et problem, at produkterne ikke har kunnet leve op til de hygiejniske krav og de

veterinære krav, som skal opfyldes, for at produkterne kan afsættes på EU-markederne.

Det er klart, at det er vigtigt, at de primære landbrug er i stand til at levere råvarer, som opfylder de veterinære krav, som sættes til råvarerne, og at det primære landbrug er i stand til at levere produkterne til konkurrencedygtige priser.

Det er i stigende grad vigtigt, at den forarbejdende industri er konkurrencedygtig både med hensyn til priser og med hensyn til kvalitet. Derfor er det meget vigtigt, at der sker en modernisering af den forarbejdende industri. Det kræver nyinvesteringer, som indebærer anvendelse af nyere teknologi. Investeringerne kræver såvel opsparring som kendskab til den nyere teknologi. Investeringerne kan foretages af landenes egne borgere på basis af indenlandsk eller udenlandsk kapital, og den nødvendige »viden« kan købes gennem indgåelse af know-how kontrakter. Man kan også lade udlændinge, som i forvejen er i besiddelse af den teknologiske viden foretage investeringerne, enten på basis af udenlandsk eller indenlandsk kapital. Muligheden for joint ventures, hvor indenlandske og udenlandske investorer går sammen i et fælles projekt er også en mulighed.

Konklusion

Der kan være gode politiske grunde, der taler for, at de central- og østeuropæiske lande hurtigt knyttes til EU.

Ser man derimod på de økonomiske problemer, som et medlemskab rejser, eksempelvis for jordbrugssektoren, er det forståeligt, at tilslutningen trækker ud. Tilpasning af jordbrugspolitikken inden for EU i form af Agenda 2000, som blev besluttet i marts 1999 strækker sig frem til 2006. Der er her tale om marginale tilpasninger i samfund med høj effektivitet. Derfor er det utopisk at forestille sig en

hurtig integration af 10 CØE-landes jordbrug i et EU med et fælles regelsæt, som gælder for det udvidede EU i en overskuelig fremtid. Det bliver utvivlsomt nødvendigt med en lang række undtagelsesbestemmelser eller meget lange overgangsordninger, som sikrer, at CØ-landene gradvis kan tilpasse sig.

I mellemtiden kunne CØ-landene selv bidrage til tilpasningen ved at revitalisere samarbejdet inden for det Centraleuropæiske Frihandelsområde (CEFTA) i form af en øget intern liberalisering af handelen med fødevarer.

Referencer

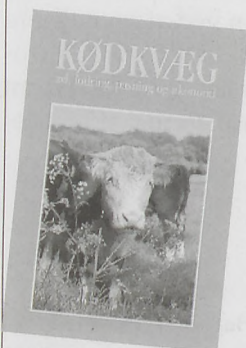
- Banse, M., Gorton, M., Hartell, J., Hughes, G., Köckler, J., Möllmann, T. and Münch, W. 2000. The Evolution of Competitiveness in Hungary's Agriculture from Transition to Accession. *MOCT-MOST: Economic Policy in Transition Economics*, 10.
- European Commission 1998. *Agricultural Situation and Prospects in the Central and Eastern European Countries*. Summary report and country reports for 10 CEEC. Bruxelles 1998.
- European Commission for Europe 2000. *Economic Survey of Europe*, 2000 No. 1.
- FAO 1999. *FAO Yearbook, Production*, 1999. Rome 1999.
- Gorton, M., Buckwell, A. and Davidova, S. 2000. Transfers and Distortions Along CEEC Food Supply Chains in S. Tangermann and M. Banse (eds), *Central and Eastern European Agriculture in an Expanding European Union*, CAB International 2000.
- Kjeldsen-Kragh, S. 1998 a. *International Økonomi*, København 1998.
- Kjeldsen-Kragh, S., 1998 b. *International Handelspolitik*, København 1998.
- Kjeldsen-Kragh, S., 1999. The Agricultural Performance in Poland in S. Zabrowary (ed.), *Structural Transformation of Food Economy in Transition Period*, Szczecin, 1999.
- Krueger, A. O. 1996. Political economy of agricultural policy. *Public Choice*, 87.
- Landbrugsrådet 2000. *Dansk landbrug og EUs udvidelse mod Øst*. København 2000.

OECD 1999. *Agricultural Policies in Emerging and Transition Economies*, Paris 1999.

OECD 2000 a. *Agricultural Policies in Emerging and Transition Economies*, Paris 2000.

OECD 2000 b. *Agricultural Policies in OECD Countries. Monitoring and Evaluation 2000*, Paris 2000.

Ratinger, T. 2000. The Competitiveness of Czech Agricultural producers in an integrated European Market in Hartell, J. and Swinnin, J.F.M. (eds), *Agriculture and East-West European Integration*, Ashgate, Aldershot.

Kødkvæg

Avl, fodring, pasning og økonomi. En bog til den praktiske ammekvægholder og som lærebog på landbrugsskolerne.
177 sider. kr. 184,-.

Medlemstilbud: kr. 147,-

Kompostbogen

Kompostbogen er en håndbog for praktikere med mange praktiske anvisninger.
111 sider. kr. 133,60

Medlemstilbud: kr. 107,-

Drift af små skove og plantager

Bogens indhold og opbygning gør den til en praktisk håndbog for brugere og ejere af både det mindre og det lidt større skovbrug. Bogen belyser praktiske forhold om skovens drift og pasning fra valg af træart, plantning, pleje og hugst til handel med træ m.v.
3. udgave, 232 sider. kr. 248,-.

Medlemstilbud: kr. 198,-

Bestil bøgerne på tlf. 4341-1769
Alle priser er excl. moms og porto

Fagligt indlæg: Konsolidering

af Søren Svendsen, Ph.D. seniorforsker ved SJFI, Cand.oecon., cand. merc. aud.

Tidligere undersøgelser har vist, at det er vigtigt for en landmand at konsolidere sig for at undgå økonomiske problemer. Konsolidering er derfor en væsentlig, måske den væsentligste, styringsparameter for landmanden.

I landbrugskredse er der enighed om, hvad konsolidering er for en størrelse. Konsolidering er opbygning af egenkapital eller positiv egenkapitalakkumulering. Der rejser sig tre spørgsmål om hensigtsmæssigheden af at definere konsolidering så snævert.

Det første er, at landmanden har konsolideret sig i løbet af et regnskabsår, hvis egenkapitalen er steget, selvom gælden er steget forholdsvis mere. Altså landmanden konsoliderer sig, selvom gældsprocenten stiger. Når gældsprocenten stiger, vokser den finansielle risiko. Alligevel har landmanden konsolideret sig, fordi konsolidering alene aflæses på bundlinien i balancen i regnskabet.

Det næste spørgsmål vedrører konsolideringens størrelse. En landmand med et bruttoudbytte på ti millioner konsoliderer sig med 100.000 kr. En anden landmand

med et bruttoudbytte på én million konsoliderer sig med 80.000. Den første landmand har konsolideret sig mere end den næste landmand, selvom konsolideringen kun udgør én pct. af bruttoudbyttet mod den næste landmands otte pct.

Det tredje spørgsmål er relevansen af konsolidering i forhold til selvfinansiering. Dette spørgsmål relaterer sig til overskuds- contra cash flow-problematikken afledt af afskrivningerne, der jo ikke påvirker landmandens betalinger.

Konsolidering

Inden for landbruget er konsolidering et vigtigt begreb og en vigtig parameter at styre efter. Dette er ingenlunde en selvfølge, for i almindelig regnskabspraksis, for aktieselskaber, f.eks., benyttes konsolidering ingen steder. Det skyldes, at vurderingen af en aktie langt overvejende tager udgangspunkt i indtjening og ikke i egenkapital. Hvis et aktieselskab udviser en utilstrækkelig indtjening og navnlig utilstrækkelig vækst, udgør egenkapitalen dog en basis for den nedre værdi. Så på den måde kan egenkapitalen i visse tilfælde være med til at holde hånden under aktiekursen. Men det normale er, at det er indtjening og vækst, der er de bestemmende parametre for aktiekursen og dermed vurderingen af aktieselskabet. For enkeltmandsvirksomheder er egenkapitalen, og dermed egenkapitalandelen af væsentlig betydning, fordi den samlede kapital udgøres af gæld og egenkapital, som er komplementære. Derfor er konsolide-

ring en fornuftig styringsparameter at have i hænde for landbrugsbedrifter, men også for enkeltmandsejede virksomheder i det hele taget. Dette indses også af virksomhedsskatteordningen, der netop har til formål at styrke egenkapitaldannelsen.

Sådanne enkeltmandsejede virksomheder kunne altså lære noget af landbrugsregnskaberne.

Hvad forstås der ved konsolidering? Er det stigning i egenkapitalen eller er det afdrag på gælden og dermed et fald i gælden? Qvist (1998, p. 121) skriver, at konsolidering er et udtryk for, om ejer har været i stand til at forbedre egenkapitalen, og konsolidering vil indgå dels via driften dels via reguleringer i regnskabet. Hvis egenkapitalen stiger inden for et regnskabsår, har konsolideringen været positiv. Hvis egenkapitalen falder, har konsolideringen været negativ. Qvist's definition på og opfattelse af konsolidering er den gængse opfattelse inden for landbrugsøkonomi i Danmark. Der er ingen, der har betvivlet fornuften i begrebet. Konsolidering består af driftens konsolidering plus værdireguleringer over egenkapitalen. Konsolidering er således uden nogen tvivl alene et spørgsmål om egenkapitalens udvikling.

Driftens bidrag til konsolidering er, hvad der er tilbage efter privatforbrug og skat. Regnskabsposten er ikke identisk med stigningen eller ændringen i egenkapitalen. Bevægelse i egenkapitalen bliver også påvirket af statusposter, der går uden om driftsregnskabet. Dette er typisk ændringer i ejendomsværdien og kursreguleringer, der ikke indtægtsføres eller udgiftsføres. I gode tider kan en landmand udvide ved at erhverve jord og naboejendomme. Værdistigningerne kan medføre betragtelige stigninger i egenkapitalen og på den måde faktisk skjule, at driftsledelsen er mangelfuld. Regnskabsposten: driftens konsolidering skulle ganske vist imødegå, at dårlig driftsledelse kan skjules i værdistigninger. Men netop erhvervelser

kan medføre forskellige omkostninger, der kan sløre det regnskabsmæssige billede. På den anden side vil en investering i en nybygning eller jordtilliggende typisk ikke medføre tilsvarende værdistigning i ejendomsværdien. Altså værdiansættelserne fluktuerer (svinger (red.)) meget, og landmanden skal være påpasselig med ikke at forlade sig på dem i sin konsolideringsstrategi. Navnlig skal en regnskabslæser i sin kreditvurdering være påpasselig og koncentrere sig mere om den driftsmæssige konsolidering end egenkapitaludviklingen.

Skattekorrektion er et udtryk for at skatten er unøjagtigt regnet ud. Når skattekorrektionen er betydelig, går det tilsvarende ud over den driftsmæssige konsolidering, som altså ville være større (eller mindre), hvis skatten var regnet nøjagtigt ud. Derfor er den reelle driftskonsolidering den i regnskabet viste driftsmæssige konsolidering + skattekorrektionen.

I landbrugskredse er der altså enighed om, at positiv konsolidering er lig med stigning i egenkapital, og ikke afdrag på gælden eller tilsvarende formindskelse af gælden.

Hvad nu hvis både gælden stiger og egenkapitalen stiger?

Antag at landmandens balance i T_0 er:

Samlede aktiver	= 10.000.000
Gæld	= 6.000.000
Egenkapital	= 4.000.000

Da er gældsprocenten = 60%.

I løbet af en periode har han foretaget betydelige investeringer, og i T_n har balancen udviklet sig til:

Samlede aktiver	= 15.000.000
Gæld	= 10.500.000
Egenkapital	= 4.500.000

Nu er gældsprocenten = 70%, men da egenkapitalen er større har landmanden

konsolideret sig med 500.000. I konsolideringsspørgsmålet kigges der altså entydigt på udviklingen i egenkapitalen, eller sagt på en anden måde, der kigges på bundlinien i balancen.

I henhold til leverageteorien inden for finansiering stiger den finansielle risiko med gældsprocenten. På dansk ville leverageteorien kunne kaldes løftestangsteorien, da en øget gældsætning løfter såvel indtjening som risiko. Dette er ikke blot teori, idet mange undersøgelser har vist, at teorien holder. En af undersøgelserne er det igangværende forskningsprojekt om finansiering og generationsskifter ved SJFI, som også verificerer teorien. Ved beregning af den finansielle risiko er der ikke tale om en simpel lineær sammenhæng mellem gældsandel og risiko. Den finansielle risiko er et residual (rest (red.)) af total risiko og driftsrisiko. Men en caseanalyse viser, at én ejendom med en gennemsnitlig gældsprocent på 72,8% har en finansiell risiko på 16,7%. En anden ejendom med en gennemsnitlig gældsprocent på 86,6% har en finansiell risiko på 30,8%. Altså næsten det dobbelte.

Da gældsprocenten i det viste eksempel ovenfor stiger 10 pct. points eller 16%, er det uden for al tvivl, at landmandens finansielle risiko er steget. Det er derfor et meget reelt spørgsmål, om landmanden i virkeligheden har konsolideret sig.

Konsolideringsgraden

Jo større bedrift des større må og bør konsolideringen være totalt set. Hvis gælden er 10 mill. kr. og driftens konsolidering er 100.000 kr., er det en beskedent konsolidering. Hvis derimod gælden er 1 mill. kr. og konsolideringen er 80.000 kr., er det en acceptabel konsolidering. I forlængelse af denne diskussion vil det derfor være hensigtsmæssigt med et mål for konsolideringen i forhold til omfanget af forretningen. Dette mål kan kaldes *konsolideringsgraden*.

Det er ikke et mål, der findes i den eksisterende regnskabsliteratur. Det kan, og skal i det følgende, diskuteres, hvordan dette mål bør opstilles. Om det bør være driftens konsolidering, eller hele forretningsomfangets konsolidering inklusive de værdiændringer, der måtte fremkomme via konjunkturændringer. Diskussionen er relevant, fordi driftens konsolidering vil fortælle, hvor dygtig landmanden er til at drive landbrug, men også til at styre den eksisterende finansiering, privatforbrug og skat.

Forretningsomfangets konsolidering vil derudover også være en indikation for landmandens evne til at investere på det rigtige tidspunkt, samt finde den rette finansiering af nye investeringer. Der tænkes på, at hvis landmanden er flittig opkøber af naboejendomme og konjunkturerne er gunstige, vil egenkapitalen stige. Tilsvarende kan gælden falde ved, at kursværdien af de bagvedliggende obligationslån falder. Disse konjunkturforskydninger skyldes udefra kommende hændelser, og er i vid udstrækning uden for landmandens kontrol. Altså han kan ikke i ret stort omfang bruge dem som styringsparameter. Af disse årsager virker det mest hensigtsmæssigt at anvende driftens konsolidering som mål.

For det andet kan det diskuteres, hvad konsolidering skal stå i forhold til. Skal det være en driftsregnskabspost som et af indtjeningsmålene. Eller skal det være en statuspost som de samlede aktiver eller den samlede egenkapital? Driftens konsolidering er selv en driftsregnskabspost. Posten er afledt af og derfor korreleret markant med driftsregnskabsposterne, hvorfor det giver mere værdifuld indsigt at sætte den i forhold til en statuspost. De relevante statusposter er egenkapitalen eller den samlede kapital i virksomheden, som jo er lig med de samlede aktiver på aktivsiden. På den måde kan problemstillingen sidestilles med spørgsmålet om, hvilke af de to nøgletal, afkastningsgra-

Regnskabsposter	Bedrift A	Bedrift B
Aktivmassen lige stor:		
Gæld	9.000.000	2.000.000
Egenkapital	1.000.000	8.000.000
Samlede passiver = samlede aktiver	10.000.000	10.000.000
Driftens konsolidering	500.000	500.000
Konsolideringsgrad (Samlede aktiver)	5%	5%
Konsolideringsgrad (Egenkapital) ✓	50%	6,66%
Driftens konsolidering	500.000	600.000
Konsolideringsgrad Samlede aktiver	5%	6%
Konsolideringsgrad Egenkapital ✓	50%	7,5%
Egenkapitalen lige stor:		
Gæld	1.000.000	6.000.000
Egenkapital	4.000.000	4.000.000
Samlede passiver = samlede aktiver	5.000.000	10.000.000
Driftens konsolidering	500.000	500.000
Konsolideringsgrad (Samlede aktiver) (✓)	10%	5%
Konsolideringsgrad (Egenkapital) (✓)	12,5%	12,5%
Gæld	1.000.000	6.000.000
Egenkapital	4.000.000	4.000.000
Samlede passiver = samlede aktiver	5.000.000	10.000.000
Driftens konsolidering	500.000	600.000
Konsolideringsgrad (Samlede aktiver)	10%	6%
Konsolideringsgrad (Egenkapital) ✓	12,5%	15%
Driftens konsolidering	500.000	800.000
Konsolideringsgrad (Samlede aktiver)	10%	8%
Konsolideringsgrad (Egenkapital) ✓	12,5%	20%

den eller egenkapitalens forrentning, siger mest om virksomhedens økonomiske formåen.

De to statusposter diskuteres. Argumenterne kan systematiseres. Da det netop er argumenter og ikke matematiske beviser, er det enklere at anvende taleksempler end egentlige matematiske variable i argumentationen.

Ræsonnementskæden viser, at det ikke kan afgøres entydigt, hvilken referenceramme der er den rigtigste, egenkapitalen eller de samlede aktiver. Men det er ikke så mærkeligt. For spørgsmålet om gældsætning er heller ikke entydigt. Hvis forretningen er veldrevet, tjener man penge på gældsætning. Det taler for at stifte så meget gæld som muligt. Men til gengæld stiger risikoen tilsvarende. Og det taler for at stifte så lidt gæld som muligt. Det er altså ikke muligt at optimere ens gældsætning *entydigt*! Diskussionen

kan, som nævnt, også sammenlignes med diskussionen om hvilket indtjeningsmål, der er mest adækvat (tilstrækkeligt (red.)), afkastningsgraden eller egenkapitalens forrentning. Dette kan der heller ikke gives et entydigt svar på. Afkastningsgraden siger noget om boniteten i driften, mens egenkapitalens forrentning også vurderer hensigtsmæssigheden i finansieringen.

En anden vinkel at diskutere problemet ud fra, er, hvilket referencemål der vil give de mest markante udsving. Hvis der skal laves sammenligninger, vil de nøgletal med størst udsving være tydeligere både over en periode og mellem bedrifter. De største udsving giver egenkapitalen. Desuden var der flest argumenter for at benytte egenkapitalen i diskussionen ovenfor. Resultatet af den lange diskussion bliver således, at konsolideringsgraden vil blive defineret som vist herunder:

Konsolideringsgrad = $\frac{\text{Driftens konsolidering}}{\text{Egenkapitalen}}$

For fuldstændighedens skyld skal periodiseringen også på plads. Driftens konsolidering er en flow-størrelse, der går over indeværende år. Egenkapitalen er derimod en stock-størrelse, der har sit udgangspunkt i primoposteringen, fordi det er egenkapitalen ved indgangen af året, der skal findes et indtjeningsmål for, da det jo er denne egenkapital, der er blevet forrentet over året.

Nu findes der ingen nøgletal som i sig selv kan beskrive en virksomheds økonomiske situation eller formåen i tilstrækkeligt omfang. Således heller ikke konsolideringsgraden. Der skal en buket af nøgletal til for at give en fyldestgørende dækning af virksomheden. Alene termene: situation og formåen viser to forskellige dimensioner: virksomhedens tilstand og virksomhedens lønsomhed.

Diskussionen har vist to overskyggende problemer med konsolideringsbegrebet. Det første er, at landmanden kan have konsolideret sig, selvom gældsprocenten og dermed den finansielle risiko er steget. Det næste er, at konsolidering traditionelt opgøres i absolut mål. Disse to indvendinger medfører, at den traditionelle måde at anskue konsolidering ud fra, hidtil har været anset for utilstrækkeligt. Dette har på sin side medført et behov for et yderligere mål til vurdering af landmandens finansielle position. Dette mål er traditionelt et likviditetsmål, der mange steder kaldes: Rest til selvfinansiering.

Konsolidering eller rest til selvfinansiering

Regnskabsposten 'rest til konsolidering' er residualt af alle øvrige driftsregnskabsposter, herunder også afskrivninger. Det er altså selv en driftsregnskabspost. Det er ikke ualmindeligt i landbrugskredse at

antage, at afskrivninger er fiktive omkostninger, der ikke påvirker likviditeten negativt, hvorfor der skal korrigeres for afskrivningerne. En sådan betragtning afstedkommer en bevægelse fra driftsregnskab over mod en cash flow betragtning, hvilket er i tråd med Kierkegaards tanker om rebuskonceptet. Skridtet er igen en bevægelse fra en soliditetsbetragtning mod en likviditetsbetragtning. Tanken bunder i sondringen mellem illikviditet og insolvens, der igen bunder i spørgsmålet om årsagen til en virksomheds konkurs. Hvad er det, der sædvanligvis er skyld i virksomhedens konkurs, illikviditet eller insolvens? Hvis en virksomhed ikke kan betale sine regninger, risikerer den at blive erklæret konkurs. Virksomhedens umiddelbare betalingssevne er knyttet til dens likviditet. Og derfor, er det tanken, er det illikviditet, der er den umiddelbare årsag til konkurs. Og derfor er likviditet mere interessant at fokusere på end solvens. I relation til den umiddelbare konkursrisiko er ideen rigtig nok. Hvis en virksomhed ikke kan fremskaffe tilstrækkelig likviditet til at betale fordringerne, kan det koste virksomheden livet. Hvis virksomheden derpå bliver erklæret konkurs, opgøres aktiverne til realisationsværdi. Aktivernes realisationsværdi er langt lavere end værdierne som going concern. Derfor er konsekvensen af en konkurs, at virksomhedens egenkapital falder drastisk. Egenkapitalen bliver hyppigt negativ, mens den var positiv som going concern. Altså konkursen har bevirket at en solvent virksomhed efterfølgende værdiansættes som insolvent. Eller illikviditet har medført insolvens.

Ifølge FSR's regnskabsvejledning nr. 1 skal årsregnskabet indeholde en pengestrømsanalyse. Det hører således til god regnskabsskik at supplere årsregnskabet med en pengestrømsanalyse. Denne kan være direkte eller indirekte. I Bedriftsløsningen er den indirekte, idet den tager udgangspunkt i driftsresultatet. En direkte

pengestrømsanalyse tager udgangspunkt i ind- og udbetalingerne. Altså cash flowet er et supplement til, ikke en erstatning for det traditionelle regnskab.

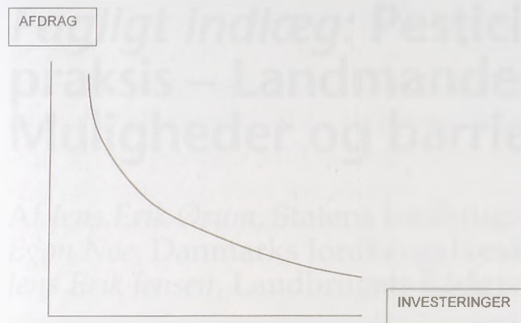
Den afgørende forskel på solvensbetragtningen og likviditetsbetragtningen er afskrivninger og investeringer. Selvom afskrivningerne er vanskelige at estimere korrekt, er de et reelt udtryk for omkostninger, der ækvivalerer med brugen af og slidet på anlægsaktiverne, og som landmanden derfor må regne med. Og ikke blot et fiktivt tal, der skal indgå i regnskabet på grund af vedtagne konventioner. Hvis virksomheden vokser, vil afskrivningerne være mindre end nyinvesteringerne. Og dette indebærer et træk på cash flowet, som kan være så voldsomt at likviditetsudviklingen bliver negativ. En sådan udvikling kræver selvfølgelig en adækvat styring, for der er faktisk mange eksempler på store velrenommerede virksomheder, der er kommet i dyb krise, fordi ekspansionen har været for voldsom. Inden for de sidste ti år kan nævnes ISS, Neg Micon, Superfoss og Unibank, der lige netop nåede at blive reddet på målstregen, samt Baltica og Hafnia, der ikke nåede det men gik konkurs. Altså seks KFX selskaber, 30%, var ved at miste livet eller har mistet livet på grund af en ekspansion de ikke kunne styre. Når så mange kæmpeselskaber ikke kan styre for voldsom ekspansion, hvad så med alle mindre selskaber? Og hvad så med enkeltmandsejede virksomheder? Eksemplerne taler deres tydelige sprog: ekspansion er farligt, hvis ikke styringen er ganske præcis. Det er helt evident, at kravet til likviditetsstyring vokser med størrelsen af investeringerne. Derfor skal konsolideringsbetragtningen suppleres med en likviditetsbetragtning! Specielt hos stærkt ekspanderende landmænd.

I overskriften er termen for årets likviditetsoverskud: Rest til Selvfinansiering. Det er den term Qvist (1998) bruger. Andre, som Palle Hansen, kalder posten: drif-

tens likviditetsvirkning, hvilket er en dækkende term, fordi det netop er virksomhedens drift, der har genereret dette likvide beløb. I Bedriftsløsningen kaldes posten: Til investering og afdrag. Denne term ville også være brugbar, hvis den blev fulgt op af registrering af netop investeringer i årets løb samt afdrag på den faste gæld. Men sådan virker Bedriftsløsningen ikke. Årets investeringer trækkes fra posten og resulterer i en ny post: Likviditetsændring. Men Likviditetsændring er ikke udtryk for årets ændring i likviditeten, fordi netop også afdragene påvirker likviditeten. Ellers var der jo ingen ide i at kalde den foregående post: til investering og afdrag! Qvist (1998, p. 126) skriver da også, at selvfinansiering er udtryk for, hvor stort et beløb, man har tjent til investeringer og afdrag! Bedriftsløsningen behandler derimod afdrag under likviditetsanvendelse, der er en modpostering til likviditetsfremskaffelse. Deri drukner afdragene i mange øvrige poster. Og det er således helt utydeligt, om posten: Til investering og afdrag nu også dækker investeringer og afdrag.

Meningen med øvelsen er at finde ud af, om driften genererer tilstrækkeligt cash flow til investeringer og afdrag på de faste lån. Det skal driften gøre for ikke at komme i likviditetsvanskeligheder. Undertagelsen er dog den ekspanderende landmand jf. ovenfor. Der er ikke noget galt i, at investeringerne ikke kan egenfinansieres, hvis styringen og kreditmulighederne er tilstrækkelige for den ekspanderende landmand.

I indeværende studium vil posten: Til investering og afdrag blive taget for pålydende således at det afdækkes, om der vitterligt er overskudslikviditet til dækning af investeringer og afdrag. Eller rettere i hvilke år posten er dækkende, vel vidende at den næppe kan dække altid. Cash flow'ets anvendelse kan betragtes som et trade off mellem investeringer og afdrag, hvis der er et positivt cash flow.

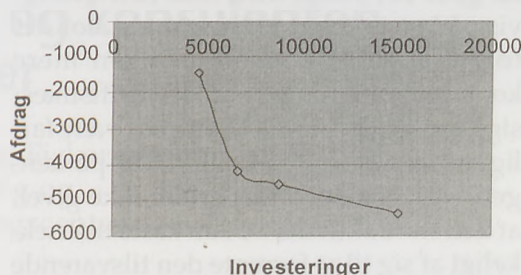
Likviditetsanvendelse

Hvis landmanden er ekspanderende er den største vægt lagt på investeringerne, og hvis han er konsoliderende lægges den største vægt på afdragene.

Indifferenskurven i figuren ovenfor afspejler posten: Til investering og afdrag, der er en cash flow post eller likviditetsregnskabspost, ikke en driftsregnskabspost. Jo større investeringer des mindre bliver der til afdrag på gælden. Der er altså tale om et valg som landmanden skal gøre. Eller et entydigt substitutionsforhold mellem afdrag og investeringer af likviditetsoverskuddet. Den afviklende landmand er placeret for oven på kurven, mens den vedligeholdende landmand er placeret midt i. Den ekspanderende landmand er placeret til højre på kurven. Landmanden kan endda være så ekspanderende, at der slet ikke findes et likviditetsoverskud, men derimod et likviditetsbehov. For en sådan landmand vil der forekomme en skalaforskydning nedad i diagrammet så afdragene bliver negative, svarende til at gældsætningen stiger.

Den viste substitutionskurve er ikke blot teoretisk tankespind, men kan eftervises i praksis. En case-analyse der indeholder fem bedrifter, der alle er generationsskiftet i 1995 har afdækket de fems risiko-profil. De fire er traditionelle, mens den femte er et glidende generationsskifte, hvor den unge landmand stadig ikke har egen ejendom. Hans kapitalbinding og dermed gældsprocent er langt lavere end de andres. Derfor passer han ikke ind i

Substitutionskurve

substitutionskurven. Men de fire (altså fire ud af fem) traditionelle gør.

Substitutionskurven herover afbilder fire forskellige svinebedrifter, der alle er overtaget i 1995. Landmanden øverst til venstre har efter eget udsagn haft en egentlig konsolideringsstrategi. Det er han den eneste der har haft, og udsagnet passer altså med regnskabsdataene. Landmanden nederst til højre har efter eget udsagn haft en udpræget vækststrategi. Han bor et sted med nogle af landets højeste jordpriser, hvorfor han har købt ind næsten alt hvad han har haft mulighed for. Denne landmand er således et eksempel på en flittig opkøber af naboejendomme i en tid med stigende jordpriser, der har forøget egenkapitalen. Nu har han imidlertid nået en størrelse, der gør, at han vil koncentrere sig om sin konsolidering fremover, siger han.

Læg mærke til, at kurven ikke bedømmer bedrifternes konsolidering, men hvordan og hvor forskelligt de har anvendt deres likviditet. Den ekspanderende landmand er således den landmand, der har bygget den største egenkapital op takket være de stærkt stigende jordpriser. Han er derfor den landmand, der har konsolideret sig mest ud fra traditionelle konventioner, selvom han også er den landmand med størst gæld og størst finansiell risiko.

Det kan ikke entydigt bedømmes, hvem der har gjort det bedst. Altså en given placering på kurven kan ikke foretrækkes frem for andre placeringer. Umiddelbart

har den landmand med størst egenkapital gjort det bedst. Men ikke nødvendigvis på længere sigt af tre grunde. For det første skyldes konsolideringen mere konjunkturstigninger end den driftsmæssige konsolidering. Det kan godt være farligt at forlade sig på konjunktur på længere sigt. For det andet er det ikke givet, at den store aktivmasse kan kaste tilstrækkeligt af sig til at forrente den tilsvarende store gæld i tilstrækkeligt omfang. Effektiviteten skal være betydelig, for at ekstreme jordpriser kan give et positivt afkast. (Det har det dog gjort indtil nu). Et sådant effektivitetskrav påkalder sig en større driftsrisiko, og fremtidige afregningspriser er uden for landmandens kontrol. For det tredje har landmanden med den store aktivmasse og den store gæld også den største finansielle risiko. Dermed er landmandens totale risiko betragteligt større end de andres.

Referencer:

- Elton Gruber: Modern Portfolio theory and Investment Analysis. 1995
- Hasselager Olaf & Johansen Axel Runge: Kommentarer til regnskabslovgivningen. 1992
- Kierkegaard Henning: Rebus-konceptet. 1986
- Levy & Sarnat: Capital Investments & Financial Decisions. 1999
- Qvist Frederik: Regnskabsvæsen og økonomisk styring 2. 1998.
- Rasmussen Svend: Finansiell gearing. 1991
- SJFI: Rapport nr. 48: Økonomistyring i landbruget. 1989
- Svendsen Søren: Tidsskrift for Landøkonomi 3/00: Gældsandelen i dansk landbrug.

Fagligt indlæg: Pesticidhandlingsplan II i praksis – Landmanden og konsulenten – Muligheder og barrierer

Af Jens Erik Ørum, Statens Jordbrugs- og Fiskeriøkonomisk Institut,
Egon Noe, Danmarks JordbrugsForskning og
Jens Erik Jensen, Landbrugets Rådgivningscenter

Jens Erik Ørum

Egon Noe

Jens Erik Jensen

Indledning

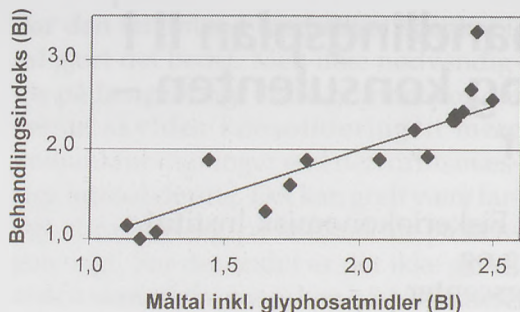
»Pesticidhandlingsplan II i praksis« er et demonstrationsprojekt, som skal belyse barriererne og mulighederne for i praksis at nedsætte pesticidforbruget. Herunder skal de økonomiske konsekvenser og risici ved et reduceret pesticidforbrug undersøges. Der er knyttet 17 studielandbrug til projektet, der alle har modtaget en almindelig planteavlserådsgivning.

Besøg på studielandbrugene

I løbet af november og december måned 2000 har projektgruppen besøgt studielandbrugene for at få forklaret årets pesticidforbrug og undersøgt mulighederne for yderligere reduktioner. Ved besøgene har den lokale planteavlserkonsulent samt forfatterne deltaget. Projektgruppen har haft et meget stort udbytte af disse besøg. Vi har fået et godt indtryk af, hvorledes de enkelte landmænd træffer beslutninger om markdriften og især om pesticidanvendelsen. Vi har set, hvor forskellige landmændene er, samt hvorledes bl.a. driftsformen og de lokale forhold er styrende for deres praksis. I det følgende vil vi videregive nogle af de foreløbige indtryk og erfaringer fra projektet.

Mange problemer

Det store spørgsmål var naturligvis, om

Pesticidforbruget på de 17 studielandbrug i 2000. Bedrifterne på og under stregen har opfyldt deres måltal.

landmændene kunne opfylde de vejledende måltal, som skal understøtte Pesticidhandlingsplan II's målsætning om et gennemsnitligt behandlingsindeks (BI) på 2,0 i år 2002. De første beregninger viste, at alle bedrifterne lå over måltallet. Når glyphosatmidlerne medregnes, viser det sig imidlertid, at 8 af de 17 landmænd faktisk havde opfyldt deres måltal for sæsonen 2000. Seks bedrifter var meget tæt på at opfylde måltallet, og kun tre bedrifter havde et forbrug væsentligt over måltallet.

Det var det typiske billede, at mange af afgrøderne lå flot på og under måltallet, men at nogle få afgrøder og problemer trak behandlingsindekset unødigt op på de enkelte bedrifter. Problemerne var mange og forskellige fra landsdel til landsdel, fra bedrift til bedrift, og fra afgrøde til afgrøde. Højt ukrudtstryk på nyerhvervet jord, problemukrudt på lavbunds-jorde, bladlus ud over det normale og snudebiller i vinterrapsen osv. Altsammen noget, der er plads til i måltallene på landsplan. Derimod var reparations-sprøjtninger pga. reduceret effekt af ukrudtsmidlerne i det tørre forår, forsikrings-sprøjtninger mod bladlus og vækstregulering i kornet med til at give unødigt høje behandlingsindeks på mange ejendomme. Forbrug der ikke er plads til i måltallene.

Holdninger og økonomi

Landmændene bruger pesticiderne med god samvittighed. Den generelle holdning er, at der førhen blev sprøjtet alt for meget. Nu bruges der kun det, som er nødvendigt og økonomisk forsvarligt. Nogle af landmændene kunne godt finde på at omlægge til økologisk drift, hvis der var bedre økonomi i det, men de fleste af landmændene – især fabriksroeavlerne – ville meget nødt til undvære pesticiderne. Når landmændene bliver spurgt om, hvad det har kostet at være med i projektet og hvilken risiko de har løbet, var svaret typisk, at det ikke har kostet hverken udbytte eller penge, og at risikoen har været til at bære. Og ingen er heller blevet velhavende af at reducere pesticidforbruget. På et spørgsmål om, hvad der skulle til for at gå længere ned, svarede flere af landmændene, at der mangler en økonomisk gulerod, og at der jo ikke er nogen som takker dem for at løbe en øget risiko. Selvom ikke alle landmændene kunne nå måltallene i 2000, var både de og deres konsulenter sikre på, at de nok skulle nå dem i 2002.

Pletsprøjtninger og konsulentassistance

De fleste af de 17 landmænd har forstået, at ukrudtet i vintersæden skal behandles i efteråret med reducerede doser. Men det kræver lidt øvelse at indskrænke genbehandlingerne i foråret til pletsprøjtninger mod specifikt ukrudt. Til bestemmelse af ukrudt og fastsættelse af midler og doser kan det være en hjælp at få konsulenten med ud i markerne. En sådan assistance har kostet nogle af landmændene ca. 50 kr. pr. ha. Penge, de syntes, har været givet godt ud.

Det er vores indtryk, at de landmænd, som er mest ivrige efter at reducere deres behandlingsindeks også får en anderledes

og mere målrettet rådgivning om mulighederne. For at nå målsætningerne, er det naturligvis vigtigt, at landmændene efterspørger et lavt behandlingsindeks.

Godt landmandskab

Fem af de 17 landmænd er også med i projektet »Godt landmandskab«. De har derfor fået et par års forspring med at reducere pesticidforbruget. For flere af dem er der gået sport i at nå måltallene. De synes, at det er sjovt at komme mere ud i marken og bestemme ukrudt på kimbladsstadiet, pletsprøjte og etablere sprøjtevinduer. De første sprøjtevinduer og småforsøg med reducerede herbiciddoser blev etableret mere eller mindre modstræbende til brug for nogle åbent hus arrangementer. Nu vil nogle af landmændene selv fortsætte med forsøgene. Mange af forsøgene har vist gode resultater med et stærkt reduceret herbicidforbrug. Alligevel er landmændene endnu tilbageholdende med at omsætte erfaringerne til praksis – i fuld skala. Det tager tilsyneladende nogle år, før landmændene og deres konsulenter ændrer holdninger og fokus. Til trods for sportsånden og de rigtige holdninger er det således kun lykkedes for en af landmændene i »Godt landmandskab« at komme under måltallet i 2000. Resten er kun tæt på.

Accept af målsætningen

Vi har mødt en bred accept af, at målsætningen for det samlede landbrug skal nås. Hverken landmændene eller konsulenterne spildte således meget tid på at diskutere målsætningen. Det betyder imidlertid ikke, at måltallene og sprøjtemidlernes behandlingsindeks er taget ukritisk til efterretning. Det blev således diskuteret, om man f.eks. altid skal vælge det laveste behandlingsindeks frem for en mere mil-

jøvenlig behandling, og om det var i orden/nødvendigt at kassere nogle udmærkede midler, man har stående fra sidste år, men som giver et meget højt behandlingsindeks? Samtidigt med at der er gået sport i at reducere pesticidforbruget, er der opstået et krav om, at måltallene (også) skal være retfærdige på bedriftsniveau. Det opleves f.eks. ikke retfærdigt, at der er samme måltal for f.eks. korn med og uden udlæg, samt for første og andet års frøgræs.

Straffeekspeditioner og tolerancetærskel

I nogle af de tilfælde, hvor det er »gået galt« med ukrudtet, har landmændene valgt at gennemføre såkaldte »straffeekspeditioner« og »hævntogter«. Nogle straffeekspeditioner mod stort ukrudt har kostet både 1 og 2 BI. For et areal på 10 ha med korn kan det løbe op i 1.000–2.000 kr. til herbicider og 2–4 timer med marksprøjten. Det er måske ikke en økonomisk katastrofe, men det belaster behandlingsindekset. Også ny erhvervet jord har påkaldt sig mange straffeekspeditioner. Alternative løsningsmetoder blev ivrigt diskuteret. Et oplagt indsatsområde, hvor det ikke mindst handler om at hæve tolerancetærsklen over for ukrudtet.

Mekanisk ukrudtsbekæmpelse

I en lang række afgrøder kan mekanisk ukrudtsbekæmpelse helt eller delvist erstatte herbiciderne. Det kan reducere behandlingsindekset og hjælpe med at nå ned på måltallene, som forudsætter mekanisk bekæmpelse i et vist omfang. Landmændene får radrenset en smule vinter-raps, men ellers er der meget ringe interesse for f.eks. at strigle ukrudtet eller radrense og båndsprøjte i roer og majs. For mange sten i roemarkerne og frygten for

sandflugt har været blandt forklaringerne. Radrensnings og båndsprøjtning af roerne kan ellers reducere herbicidforbruget med mere end 50 pct. På Vestfyn er det f.eks. muligt at få roerne radrenset og båndsprøjtet af en maskinstation for kun 1.300 kr. pr. ha. Et beløb der nogenlunde svarer til værdien af de sparede herbicider. Fra næste år kan det i øvrigt være slut med at radrense vinterrapsen. Flere af landmændene ventede nemlig kun på, at de nye mere effektive herbicider mod f.eks. hyrdetaske i vinterrapsen skulle blive godkendt. Andre har fundet ud af, at de nye hybridsorter kan dyrkes helt uden radrensnings og næsten uden herbicider.

Insekter og forsikringsprøjtninger

Det er stadig meget udbredt at tage insektmidler med ud i de sene svampesprøjtninger i kornet. Også selvom planteavlsforsøgene viser, at det som regel ikke kan svare sig. Landmændene forsikrer sig typisk med 0,3–0,5 BI til beskedne 20–30 kr. pr. ha. Alternativet består i at holde øje med bladlusene og først sprøjte, når skadetærsklen er overskredet. Kommer der ikke bladlus, har man sparet f.eks. 0,3 BI og 30 kr. pr. ha. Er tærsklen overskredet, koster det en ekstra udbringning til måske 60 kr. pr. ha. Men ved at forsikringsprøjte slipper man både for at holde nøje øje med bladlusene og for at skulle sprøjte en ekstra gang.

Sortsvalg

Behandlingsindekset er tilsyneladende meget lavt prioriteret, når landmændene og deres konsulenter skal vælge sorter i vinterhveden. For at udnytte kvælstofnormerne bedst muligt, bliver Ritmo, som er en brødhvede, ofte foretrukket frem for f.eks. Stakado, der ellers kan sprøjtes mindre. Der var også eksempler på, at Ritmo

blev fortrukket pga. dens vinterfasthed, og at Stakado blev foretrukket for at spare en travl kvægbruger for mest muligt (sprøjte)arbejde i marken.

Lavere doseringer øger risikoen?

Af gammel vane taler vi om at øge doseringerne for en sikkerheds skyld, og om at vi løber en risiko ved at reducere doseringerne. Under vores besøg har vi derfor grebet enhver lejlighed til at diskutere eksempler på, at noget er gået galt som følge af for lave doseringer. Der blev nævnt mange eksempler på, at noget var gået galt, men i hvert eneste tilfælde kunne der – ved fælles hjælp og med flittig reference til de lokale planteavlsforsøg og sprøjtevinduer udlagt hos landmændene – redegøres for, at højere doseringer ikke ville have hjulpet tilstrækkeligt. F.eks. har et forkert valg af midler eller en udbringning under ugunstige betingelser ikke kunnet kompenseres med højere doseringer.

Vækstreguleringsmidler

Ifølge måltallene og resultater fra landsforsøgene er vækstregulering i kornet stort set overflødig, men en del af landmændene stråforkorter stadig deres korn. Specialisterne udtaler, at hveden ser bedst ud, når den er stråforkortet. En behandling koster typisk 40–50 kr. pr. ha, og det kan være vanskeligt for konsulenterne at fraråde behandlingerne. Det vil jo være så bittert, hvis hveden mod alle odds alligevel lægger sig.

Vækstreguleringsmidlerne tæller voldsomt i behandlingsindekset. En behandling i kornet koster typisk 0,6–0,7 BI. Hos en enkelt landmand overskrides bedriftens samlede måltal med godt 0,4 BI på den konto.

Sprøjteplaner og store indkøb

De fleste studielandbrug får udarbejdet detaljerede sprøjteplaner først på sæsonen. Vi har på fornemmelsen, at disse sprøjteplaner ikke i alle tilfælde har fremmet en reduceret pesticidanvendelse. Der er også set eksempler på, at store indkøb af sprøjtemidler først på sæsonen har gjort det sværere at reducere behandlingsindekset og sprøjte efter behov.

Planteværnsinformation

Det fremgik, at landmændene fik inspiration og information om planteproduktionen og planteværn fra mange forskellige kilder. Det måske mest overraskende var, at de lokale »planteavlsnyt« mange steder har en afgørende betydning for landmændenes valg af midler, doseringer og sprøjtetidspunkt. Næsten lige så overraskende var det, at firmarådgivningen tilsyneladende, stort set ikke har nogen betydning.

PC-Planteværn

De 17 landmænd var blevet tilbudt at få PC-Planteværn installeret på bedriften. Alligevel var det de færreste der havde haft lyst, tid eller edb-evner til at komme i gang. Det betyder imidlertid ikke, at bedrifterne ikke har glæde af PC-Planteværn. En stor del af informationerne i de lokale planteavlsnyt om f.eks. skadetærskler, sprøjtetidspunkter og doseringer er netop baseret på PC-Planteværn.

Sædskiftet

De største reduktioner i behandlingsindekset er nok opnået gennem ændringer i sædskiftet. En af landmændene havde f.eks. skiftet vinterhveden ud med vinterbyg på 20 af ejendommens 100 ha. Blandt

andet fordi hveden skulle sprøjtes for meget. Denne ændring af sædskiftet har reduceret bedriftens samlede behandlingsindeks med hele 0,4 BI. Vi så også eksempler på, at et skift fra foderroer til majs og helsæd, samt fra helsæd til sædskiftegræs havde reduceret kvægbrugenes behandlingsindeks. Disse reduktioner hjælper ikke nødvendigvis landmanden. Han får blot nogle nye, skrappere måltal. Der mangler således en motivation for den enkelte landmand til at ændre sædskiftet til gavn for landbrugets samlede mål- opfyldelse.

Der var ligeledes eksempler på, at støtteordningerne på godt og ondt påvirker sædskiftet og dermed behandlingsindekset. Ordningerne begrænser dyrkningen af f.eks. foderroer, som skal sprøjtes meget, og dyrkningen af sædskiftegræs, som næsten ikke skal sprøjtes. Det kan være frustrerende for landmændene: Hvis bare der var hektarstøtte til sædskiftegræsset, ville vi da ikke dyrke hvede i engene!

Større faglig kontakt

Vi har flere steder set, at arbejdet med at reducere pesticidforbruget har givet en større og mere kvalificeret kontakt mellem landmanden og konsulenten – og at arbejdet har været en kærkommen lejlighed til at bringe fagligheden ind mellem hektar-tilskud og gødningsplaner.

Foreløbig konklusion

På baggrund af de opnåede erfaringer fra de 17 studielandbrug få man indtryk af, at det nok skal lykkes at nå målsætningen om 2,0 BI i 2002. Mange af landmændene savner tilsyneladende økonomisk motivation for f.eks. at begrænse brugen af forsikringssprøjtninger og vækstreguleringsmidler. Heldigvis viser erfaringerne fra

projektet »Godt landmandskab«, at der hurtigt kan gå sport i at reducere behandlingsindekset. Det er også meget positivt, at de 17 landmænd og deres konsulenter tror på, at det nok skal lykkes. Skulle det alligevel knibe at nå målsætningen, må der kunne trækkes noget mere på den mekaniske ukrudtsbekæmpelse, og det kunne overvejes at inddrage afgrødevalget mere aktivt i reduktionsbestræbelserne. Det vil også gøre en forskel, at landmændene forlanger et lavere behandlingsindeks af planteavlskonsulenterne. Konsulenterne er fagligt set fuldt rustede til at levere varen!

Planteproduktionsstrategier Systematiske problemer med måltallet

Det blev hurtigt klart, at bedriftstypen, arealstørrelsen og f.eks. deltagelse i projektet »Godt Landmandskab« ikke i sig selv kunne forklare, hvis der var proble-

mer med at nå måltallet på den enkelte bedrift, eller forklare det observerede pesticidforbrug på tværs af bedrifterne. For at få en dybere forståelse af de forskellige barrierer og muligheder udspurgte vi derfor også landmændene om deres driftsledelse, produktionsstrategier osv.

Forskellige planteproduktionsstrategier

Det gælder, at landmændene anvender nogle meget forskellige produktionsstrategier i planteproduktionen. Vi har efterfølgende reduceret strategierne til tre overordnede planteproduktionsstrategier kaldet: følgeproduktion, specialproduktion og masseproduktion.

Strategierne er bestemt af, og hænger sammen med bedriftstypen, arealstørrelsen og landmandens fokus i driftsledelsen. På samme måde hænger fokus i driftsledelsen sammen med bedriftstypen og landmandens værdier og interesser.

Forskellige planteproduktionsstrategier

Strategi	Følgeproduktion	Specialproduktion	Masseproduktion
Bedriftstype	Typisk kvægbrug	Specialiseret planteavl	Alle typer
Fokus	Husdyrene og stalden	Specialafgrøderne	Produktionsomkostninger
Arealstørrelse	Små og mellem	Små og mellem	Store og mellem
Holdninger og sprøjteadfærd			
Tolerancetærskel	Høj	Lav	Middel
Rettidighed	Problem	Ok	Problem
Vækstreguleringsmidler		Ja	Nej
Forsikringsprøjtninger			Ja
Pesticidforbrug			
Måltal	Lavt	Højere	Middel
Behandlingsindeks		Stor spredning	
Virkemidler			
Mekanisk ukrudtsbekæmpelse	Ej tid	En mulighed	Ej muligt, og ej tid
PC-Planteværn	Ej tid	God ide	Ej tid
Konsulentassistance	For meget og for dyrt	Kan lige så godt selv	God effekt
Planteavlsnyt	Ja	Ja	Profitabelt
			Ja

Til hver af planteproduktionsstrategierne har vi kunnet bestemme en typisk sprøjteadfærd, nogle typiske holdninger til et reduceret pesticidforbrug, og en typisk anvendelighed af de forskellige virkemidler som f.eks. PC-Planteværn og øget rådgivning.

Følgeproduktion

Planteproduktionen på et kvægbrug er et godt eksempel på en følgeproduktion. Landmandens faglige interesser og stolthed er her knyttet til stalden, og beslutninger om planteproduktionen er underordnet den øvrige produktion på bedriften. Der er typisk problemer med rettidig i sprøjtearbejdet. Det kniber f.eks. med at få sprøjtet tidligt om morgenen, hvor det ellers er mest gunstigt, og der er ikke tid til at holde ordentligt øje med ukrudt og skadedyr. Til gengæld er landmanden mere tolerant over for ukrudt og skadevoldere. Ukrudt betyder jo ikke så meget, når kornet skal tages til helsæd, og der er generelt færre problemer med skadevoldere i et grovfodersædskifte.

Specialproduktion

I specialproduktionen er det specialafgrøderne – som kræver en særlig indsats for rigtig at lykkes – der er i fokus ved beslutninger om markdriften. Typisk kartofler, frø og sukkerroer. Landmanden har stor viden om planteavl og kender sine marker godt. Det er her vi har fundet de laveste doseringer og pletsprøjtninger. På den anden side er disse landmænd også de mindst tolerante over for ukrudt og skadevoldere, og de er opmærksomme på alt hvad der kan sprøjtes for. Samtidig har den faglige stolthed, der hører sammen med denne strategi, ført til en del hævn-sprøjtninger og vækstregulering af kornet – uden tanke på måltal og økonomi. Det

fremgår, at fokus på planteavlen ikke af sig selv fører til et lavere behandlingsindeks.

Masseproduktion

Planteproduktionen på de større bedrifter med et forenklet sædskifte er typisk en masseproduktion. Her er der fokus på produktionsomkostningerne, og arbejdsrationaliseringer er styrende for beslutningerne i marken. Godt sprøjteudstyr gør det muligt at anvende lavere doseringer. Omvendt skal sprøjterne kunne køre i døgndrift, og der er ikke ressourcer til at tage specielle hensyn til den enkelte mark. Landmanden finder det arbejdsbesparende og økonomisk rationelt at forsikringssprøjte mod f.eks. bladlus i kornet. Af samme grund undgår han at vækstregulere kornet.

Behandlingsindeks og måltal

De laveste måltal er fundet i følgeproduktionen, og de højeste er fundet i specialproduktionen. Der er imidlertid en stor spredning på måltallet inden for hver af de tre strategier, og der er en stor spredning i opfyldelsen af måltallene. For alle strategierne er der således bedrifter som har problemer med måltallet, og bedrifter der klarer sig godt.

Mulighederne i en følgeproduktion

De landmænd der orienterer sig mod en følgeproduktionsstrategi har typisk problemer med rettidighed og tid i det hele taget til sprøjtearbejdet. Derfor vil beslutningsstøtteværktøjer som f.eks. PC-Planteværn helle ikke være aktuelt i en følgeproduktion. Landmændene vil ikke kunne afse den nødvendige tid til værktøjerne, og ressourcerne vil oftest være bed-

re anvendt i f.eks. stalden. I nogle tilfælde kunne landmanden i højere grad overlade monitorering af skadevolderne og beslutninger om bekæmpelse til planteavlskonsulenten, eller alliere sig med en interesseret nabo. Imidlertid er pesticidforbruget så beskedent, at reduktionerne sjældent vil kunne aflønne assistancen. Det er også vigtigt at konsulenten eller den interesse-rede nabo respekterer, at disse landmænd har en højere økonomisk skadestærskel. Ellers vil hjælpen fra den planteværnsinteresserede nabo kunne afstedkomme et for højt behandlingsindeks.

Muligheder i en specialproduktion

Det kræver et højt fagligt niveau af konsulenten at gå ind i en rådgivning af de landmænd der benytter en specialproduktionsstrategi. Og beslutningsstøtteredskaber som PC-Planteværn vil ikke hjælpe stort, da mange af disse landmænd allerede anvender lavere doseringer end anbefalet. PC-Planteværn benyttes dog af nogle som et redskab til at finde frem til de bedste blandinger af midlerne. En meget lav tolerancetærskel over for skadevolderne medfører en række økonomisk og produktionsmæssigt unødvendige sprøjtinger hos disse landmænd. Det er imidlertid en stor udfordring at hæve landmandens tolerancetærskel. Det vil være nødvendigt – gerne i et samarbejde med konsulenten og landmandskollegaerne – at samle op på de konkrete erfaringer og aflive en række af de myter, der hersker om f.eks. opformering af frøpuljen.

Muligheder i en masseproduktion

For at nedbringe pesticidforbruget i masseproduktionen vil det være en god ide at arbejde med afgrødevalget og sprøjteplanerne. Økonomiske beslutningsstøtteredskaber kan være en god hjælp. Samti-

dig er kemikaliebudgettet så stort på disse bedrifter, at det kan betale sig at lade konsulenten justere sprøjteplanerne løbende gennem sprøjtesæsonen. PC-Planteværn kan være et værdifuldt redskab til at sænke doseringerne, men for mange af disse landmænd vil det være tidsmæssigt urealistisk selv at indsamle og indtaste de nødvendige oplysninger på markniveau.

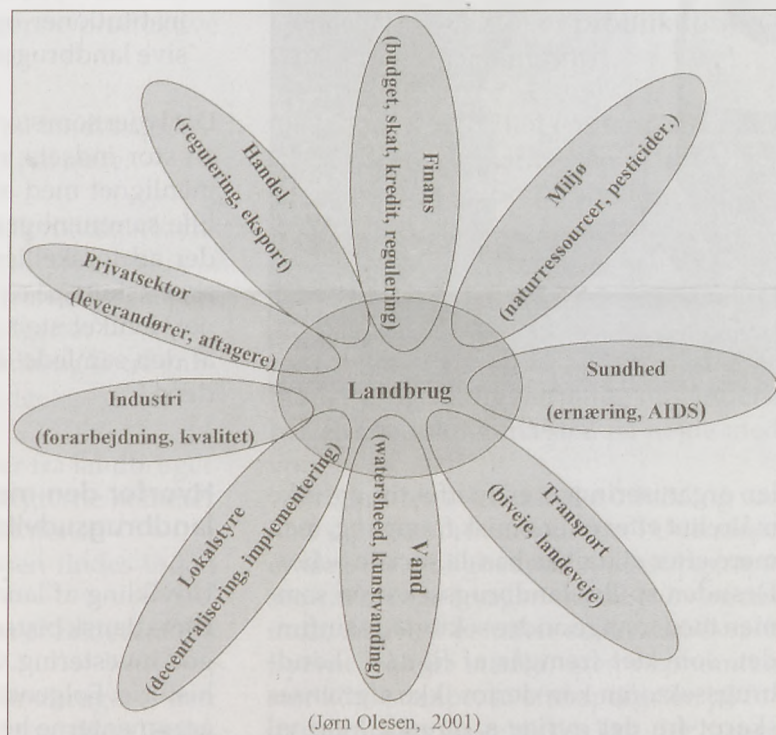
Rådgivningen og strategierne

Uanset hvilken strategi landmanden benytter, kræver det en indsats at reducere pesticidforbruget. Og ikke alle landmænd har tilsyneladende behov for de samme løsninger, de samme værktøjer eller den samme rådgivning. For at kunne yde en god og målrettet rådgivning, må konsulenten tage sig tid til at diskutere og forstå landmandens planteproduktionsstrategi, tolerancetærskler og faglige stolthed. Det vil være uvant for de fleste landmænd og konsulenter, men det vil givet være ulejligheden og pengene værd.

U-landsforhold: Fødevarereforsyning i U-lande

Sådan støtter Danmark fødevarerproduktion og -forsyning i bistandssamarbejdet

Af chefrådgiver, Jørgen Henriksen, TSA, Udenrigsministeriet

Figur 1: Sektorprogram støtte – begrebet i relation til landbrug.

Baggrund

Danmarks bistand til udvikling af landbruget i udviklingslande sker nu i form af sektorprogrammer, hvor der foretages en helhedsbetragtning og hvor indsatsen forsøges koncentreret på udviklingen af områder, der i dag er begrænsende for vækst i sektoren. Disse områder kan være infrastruktur, svage institutioner og organisa-

tioner, samt svage regeringsfunktioner, men det kan naturligvis også være mangel på teknologi og effektive produktionsmetoder. Forskning er derfor også en vigtig del af et sektorprogram inden for landbrug.

Landbrugssektoren er uhyre kompliceret med mange forskellige med- og modspillere. Det er dog generelt sådan, at langt de fleste involveret i landbrug er private landbrugere, mænd som kvinder, børn og unge. Det vil sige, at det er en privat sektor, så indsats alene gennem det offentlige kan kun have begrænset effekt. Den private sektor er ofte dårligt organiseret, el-

(Synspunkterne i dette foredrag er ikke nødvendigvis sammenfaldende med Udenrigsministeriets)

ler organiseringen er ineffektiv og ikke målrettet efter økonomisk fremgang, men mere efter at dække basale sociale behov. Desuden spiller landbrugssektoren sammen med mange andre sektorer i samfundet, som det fremgår af figur 1. Landbrugssektoren kan derfor ikke afgrænses skarpt fra det øvrige samfund. Man vil derfor også se, at sektorprogrammerne indeholder mange typer af komponenter, som for eksempel støtte til udvikling af privat sektor, almen uddannelse og spa-rekasser.

Oversigten herunder giver nogle fakta om denne danske bistand til udvikling af landbrug:

- Danmark har 20 programsamarbejdslande og i de 13 er der sektorprogram inden for landbrug.
- Der er projekter i andre 4 lande som støtte til udviklingen af landbruget
- Årligt godkender Danida's styrelse landbrugsprogrammer for ca 1 milliard kr., hvilket er ca. 18% af den bilaterale bistand.

- Der er ca 80 langtidsrådgivere udsendt som faglige eksperter
- Der ydes støtte til landbrugsforskning gennem forskellige andre Danida aktiviteter; ENRECA, Internationale forskningscentre (CGIAR) og projekter i Danmark
- Endelig anvendes for ca. 250 mill kr konsulenttydelser fra danske firmaer og institutioner og organisationer, inklusive landbrugets organisationer.

Det lyder som store beløb og det er da også en stor indsats indenfor landbrug sammenlignet med andre donorer. Tillad en lille sammenligning til dansk landbrug, der ad forskellige kanaler modtager tilskud/støtte på ca. 6 milliarder danske kroner, hvilket stort set svarer til halvdelen af den samlede danske bistand til u-landene.

Hvorfor den megen støtte til landbrugsudvikling?

Udvikling af landbruget har en høj prioritet i dansk bistand, fordi vi tror det er en god investering. Og på grund af vor egen historie. Følgende oversigt viser nogle af argumenterne herfor:

- 75% af verdens fattige lever på landet og på en eller anden måde af landbrug
- stærkt stigende behov for fødevarer:
 - kornprodukter: behovet vil stige med 40% frem til år 2020
 - kød og mælk: behovet stiger med ca 50 % frem til år 2020
- Markedet ændres.
 - Byerne vokser, hvilket giver større transportbehov for fødevarer
 - Alternativer dukker op (Globalisering), og der bliver konkurrence
 - Forarbejdning bliver mere nødvendig, og det kan/vil føre til industriel udvikling, som vi har set i Danmark – og give beskæftigelse uden for det primære landbrug

Tabel 1. Produktion og produktionsudvikling

a) Kornudbytte t/ha	År 1900	1950	2000
Danmark	2.0	3,1	6.2
U-lande	?	?	1,0
b) Mælkeproduktion, Kg/ko/år			
Danmark		3.600	6.200
U-lande	?	?	< 2.000

- Landbruget er den største produktive sektor, og den er privat.

Lad os se lidt nærmere på landbrugssektoren hos 2 af Danmarks partnere:

1. Uganda

- 43% af bruttonationalproduktet kommer fra landbrug
- Landbrugsministeriets budget er kun 1.4% af Nationalbudgettet
- Donorstøtten til landbrug er tre gange det nationale budget.

1. Kenya

- 26% af BNP kommer fra landbruget
- 50% af eksportindtægterne kommer fra landbrugsproduktionen
- 70% af beskæftigelsen findes inden for landbruget
- Det offentlige budget er faldet fra 9% i 1980 til 5% i 2001.

Tallene viser tydeligt at landbruget er den bærende økonomiske sektor i disse lande, og at landbruget har potentialet til yderligere at facilitere (generere (red.)) en generel økonomisk vækst, men også at landbruget ikke tilføres mange ressourcer fra det offentlige.

Lidt om udviklingen i produktionen – og en sammenligning

Tabel 1 viser udviklingen i landbrugsproduktionen i Danmark og som den er nu i mange u-lande. Som tabellen viser er produktionsniveauet i u-landene på samme niveau eller lavere, end det var i Danmark omkring år 1900. Der er altså et enormt potentiale for produktionsstigning – dette bekræftes af at vi ved, at mange moderne og veldrevne gårde i u-landene har en produktion næsten på højde med vores.

Drivkraften i den danske udvikling var kort sagt eksportmarkederne. I U-landene er eksport mulighederne yderst begrænsede af mange årsager – se tabel 2 – og det indre marked er uden større købekraft. Byerne vokser stærkt, men økonomien står lidt i stampe, så efterspørgslen på fødevarer lader vente på sig. Det, der mangler er formentlig en større og mere effektiv landbrugsproduktion til at sætte skub i udviklingen.

Tallene i tabel 2 kunne måske friste en og anden til at starte produktion af bana-

Tabel 2. Eksportmuligheder og priser (euro pr tons)

Produkt	pris i EU	Verdensmarkedet	forskel i %
Korn	133	118	13
Majs	140	92	52
Ris	600	300	100
Sukker	650	250	160
Bananer	660	360	83
Oksekød	2.780	1.776	57
Ost	3.500	2.154	62

(Kilde: Politiken 12.02.2001.)

ner på en sydvendt skråning i Vendsyssel, men det ville alle vel synes ville være lidt for tåbeligt. Men hvorfor skal sukker koste 2.5 gange så meget i EU som på verdensmarkedet? Prisen på verdensmarkedet er blandt andet lav fordi produktionsomkostningerne i u-landene er lave og de derfor kunne forsyne os med billig sukker. Men u-landene lukkes effektivt ude af markedet på grund af de rige landes beskyttelse mod de fattige. U-landenes eksportmuligheder er på lignende måde begrænset inden for mange andre områder. Desuden mangler de naturligvis meget med hensyn til kvalitet og garantier for renhed m.v., hvilket dog ikke er problemet!

Muligheder for en fremtidig positiv udvikling

Landbruget i alle u-lande er som tidligere

nævnt karakteriseret ved et meget lavt udbytte fra både husdyr og marker. Det i sig selv giver gode muligheder for øget produktion ved rimelige små indsatser. Hertil kommer, at efterspørgslen på fødevarer – ikke mindst på fødevarer af en god kvalitet – er stærkt stigende i de fleste ulande og vil være det i årene fremover. Samtidig har vi i Nord fået lidt mere styr på vores overskudsproduktion, så vi ikke længere i samme udstrækning som tidligere dumper billige fødevarer på verdensmarkedet til stor gene for udvikling af landbrugsproduktionen i u-landene. Disse tre faktorer – lav produktion, stigende efterspørgsel, ingen dumpning – giver en enestående god baggrund for en positiv og en både produktionsmæssigt og økonomisk bæredygtig udvikling af landbruget. Dette ville kunne starte en økonomisk udvikling af landområderne gennem øget produktion, effektivitet og beskæftigelse også uden for landbruget.

MEN, der er også mange problemer, som står i vejen for en sådan udvikling. Her skal jeg kort nævne de vigtigste problemområder:

- Lav politisk prioritet: Landbruget er ikke en politisk magtfaktor i u-lande, som det var i Danmark for 100 år siden. Den politiske magt ligger i byerne, så billige fødevarer har stor prioritet.
- Lavt uddannelsesniveau – generelt, men især på landet, gør det vanskeligt at introducere nye produktionsmetoder og –teknikker.
- Lavt informationsniveau generelt i samfundet, men igen især i landområderne. Der kommer ikke mange aviser derud, og radioudsendelser er ikke altid lige informative. Den nye informationsteknologi giver dog uanede muligheder på dette område, med de begrænsninger som det lave uddannelsesniveau giver.
- Landbruget og landbrugerne er dårligt organiseret, hvis der overhovedet findes deciderede landbrugsorganisationer. Der er selvfølgelig forskellige former for landsbyorganisationer, og selvom de sjældent er produktionsorienterede, udgør de et godt udgangspunkt for udvikling. Landbruget er først og fremmest små familiebrug og anses af mange – inklusive landbrugerne selv – for »bare« at være et naturligt grundlag for overlevelse. Pengeøkonomien er noget andet. Det kræver derfor også noget af en holdningsændring at få landbrugerne til selv at forstå det potentiale deres landbrug har for at bidrage til pengeøkonomien. Derfor er organisering af landbrugerne meget vigtig for at skabe et forum for udvikling og for at sikre, at landbrugerne selv får et afgørende ord at sige.
- Infrastrukturen er meget mangelfuld. Det gælder alt lige fra veje og telefoner til banker og adgang til alle serviceydelser. De mange mindre brug spredt ud på store landområder stiller meget store krav til infrastruktur.

- Landbrug er en primær sektor, men er afhængig af mange andre sektorer, som det fremgik af figur 1. Bistand til landbruget må derfor favne bredt for at undgå huller, som ellers ville reducere effekten af den direkte indsats. Mange af vore sektorprogrammer giver således også støtte til udviklingen af den private sektor.
- Jordreform – eller mangel på samme er måske den mest kritiske og begrænsende faktor for udviklingen af landbruget. Landbrugene er små med mange mikro-jordlodder spredt ud i alle retninger, som vi også kendte i Danmark for 200 år siden. Desuden har bønderne sjældent ejendomsretten på jorden – kun brugsretten, som endda kan skifte mellem landsbyens indbyggere efter traditionelle regler. Og hvor egentligt ejerskab haves, der er det sjældent registreret i tingbogen eller lignende. Jorden kan således ikke bruges som grundlag for optagelse af lån og der er ikke

megen motivation for jordforbedringer i sådan et system. I de fleste lande er det et betændt politisk spørgsmål – med Zimbabwe som det mest aktuelle eksempel – men en jordreform er en nødvendig betingelse for udvikling af landbrugssektoren.

Landbruget i u-lande er også karakteriseret ved stor usikkerhed i produktionen, især på grund af nedbørsforholdene. Sollys og temperatur giver gode muligheder for landbrugsproduktion. Men langt det meste landbrug er naturligvis baseret på regn og nedbøren i mange u-lande er ustabil. Der er altså stor usikkerhed med hensyn til forventet udbytte og dette modvirker selvfølgelig, at bonden investerer i bedre sorter, gødsning, bekæmpelse af sygdomme og i mekanisering.

Hvad gør vi så fra dansk side?

Gennem vore sektor-støtteprogrammer søger vi overordnet at få et indtryk af hvor de afgørende begrænsninger for udvikling findes og sammen med partnerlandet derefter at definere, hvor den danske bistand kan bruges mest effektivt. Det er klart at vi under denne proces holder formålet med dansk bistand for øje: reduktion eller allerhelst fjernelse af fattigdom. Men vi er udmærket klar over, at ikke alle fattige på landet kan reddes ud af fattigdom ved at gøre dem til bedre selvejende bønder. En økonomisk udvikling af landbruget vil formentlig medføre færre selvstændige og langt mere effektive bønder, hvis øgede produktion og bedre indtjening vil give anledning til beskæftigelse både i den primære produktion, men i endnu større grad i den videre forarbejdning af landbrugsprodukterne. Vi ved, at for hver 10

kr. indtjeningen stiger i landbruget, vil u-landets økonomi vokse med 25 kr!

Hvad gør vi så? I følgende punkter er det forsøgt kort at skitsere, hvad Danmark gør indenfor landbrugssektoren:

- Generel forbedring af rammerne for landbrugets udvikling (politik, jordreformer, reguleringer, standarder, kvalitetskontrol og økonomi)
- Uddannelse og forskning. Udviklingen af uddannelsesinstitutioner, der kan uddanne driftsledere er en mangelvare, men meget vigtig og derfor en hjørnesten i mange programmer. Forskningen er i mange u-lande skarpt adskilt fra det praktiske landbrug. Det søger vi at ændre gennem støtte til anvendt forskning, hvor landbruget og landbrugerne inddrages. Ligeledes gør vi en stor indsats for at få universiteterne – og ikke mindst deres studerende – inddraget i landbrugsforskningen.
- Specifikke aktiviteter til øgning af fødevareproduktion og -sikkerhed for den fattigste del af befolkningen. Med støtte til gruppedannelse i landsbyerne sammen med mikro-kreditter og faglig bistand til gennemførelse af små projekter, søger vi at forbedre livsbetingelserne for de fattigste, vel vidende at deres eller deres børns fremtid måske ligger uden for det primære landbrug.
- Ejendomsret til jorden og jordfordelelsesreform er et område vi fremover vil give større vægt, da det er en af de helt afgørende faktorer for økonomisk vækst i landbruget. Det er en vanskelig proces, men vi har gode erfaringer og ekspertise på dette område i Danmark.
- Organisation. Bønderne må simpelthen få forbedret deres organisation, og vi forsøger kraftigt at påvirke denne proces. Politisk er dette også et minefelt, idet stærke bondeorganisationer som regel vil være ensbetydende med opposition til den herskende magtelite. Den danske støtte er naturligvis rettet mod

det produktions- og afsætningsmæssige, og til egentlige landboforeninger på lokalt, distrikts samt nationalt niveau. Også her mener vi at have en fortrinlig erfaring og ressourcebase i Danmark, der kan udnyttes i en organisatorisk udvikling baseret på det enkelte lands situation. Vi kan og skal naturligvis ikke direkte forsøge at kopiere en udvikling i Danmark, der foregik i en anden tidsalder. Men bedre organisering vil indebære, at landbrugerne bliver bevidste om deres egne værdier og muligheder samt at styrke selvværd og selvbevidsthed.

- Assistance til planlægning og demonstrering af nye, forbedrede produktionsmetoder – altid med udgangspunkt i de eksisterende produktionssystemer.
- Valg af partner. Sektorprogram-tanken gik førhen ud fra, at partneren var landbrugsministeriet, når vi talte landbrug. Men, som det fremgår af figur 1 er landbrugsministeriet bare en af de mange partnere, vi må have i med arbejdet med at fremme landbrugssektoren. Måske endda ikke den vigtigste. Når det kommer til stykket, er landbrugssektoren den største private sektor og ikke en sektor, der er styret af det offentlige. Den første fase af sektorprogrammerne har i stor udstrækning været et samarbejde med og gennem regering og landbrugsministerium. Det har været nødvendigt, også for at få redefineret landbrugsministeriets rolle i en fremtidig udvikling af en stærk landbrugssektor. Det har samtidig bekræftet, at det ikke er tilstrækkeligt at samarbejde med det offentlige, men at det er afgørende at også det primære landbrug, dets organisationer og den private sektor inddrages i bestræbelserne for at opbygge kapacitet og institutionel baggrund for at landbruget kan udvikle sig. Det er vor erfaring, at det offentlige ikke finder sin rette rolle, før der er et stærkt mod- og medspil fra sektorens øvrige medlem-

mer, og især landbrugerne. Anden generation af støtteprogrammerne inden for landbrug vil derfor i høj grad indeholde elementer til opbygning af kapacitet hos regeringens partnere i dialogen for sektorens udvikling. Det vil først og fremmest sige bønder og bondeorganisationer, men også den private sektor, der leverer forsyninger og serviceydelser, samt aftager og markedsfører produktionen.

- Opbygge alliancer mellem danske institutioner og organisationer med søsterstrukturer i u-landene. Der er en tendens til at det meste af bistanden gennemføres af bureaukrater på begge sider af skellet – altså af ansatte i det danske udenrigsministerium sammen med kollegaer i u-landets forskellige regeringskontorer. På længere sigt er det ikke godt nok. Derfor forsøger vi at inddrage det, der med et nyt modeord kaldes for civilsamfundet. I landbrugs-sammenhæng betyder det alle de forskellige organisationer og institutioner, der i deres arbejde har berøring med landbruget. Det kan bedst illustreres ved at nævne de nuværende danske partnere i disse alliancer:
 - Landbrugets Rådgivningscenter i Skejby
 - Landbrugets Oplysnings og Kursusvirksomhed (LOK)
 - Landboforeninger og Dansk familiebrug
 - Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole
 - Danmarks JordbrugsForskning
 - Landbrugsskoler
 - Og andre partnere som f.eks. Tietgen-skolen
- Man kan sige, at dansk støtte til landbrugsudviklingen i filosofien læner sig kraftigt op ad de samme tre grundsten, som lå til grund for udviklingen i Danmark, naturligvis afstemt efter det enkelte lands egne forhold:

- Organisation
- Faglig uddannelse
- Almen uddannelse og viden

Afslutning

Til sidst et par eksempler på hvad vi gør og hvad der er opnået i samarbejdet med vore partnere. Først et fra Asien, Bangladesh, hvor de nuværende aktiviteter har kørt gennem ca 5 år:

- Integreret plantebeskyttelse er et program, der nu har trænet 100.000 bønder i bedre landmandsskab for at nedbringe og effektivisere brug af plantebeskyttelsesmidler. De deltagende bønder har indtil nu demonstreret, at pesticidforbruget kan reduceres med 85% samtidig med at udbyttet er steget med 10% alene ved at anvende ændrede produktionsmetoder og gennem detaljeret kendskab til skadevolderne.
- Integreret planteernæring og forbedret udnyttelse af gødskning. Dette program har gennemført markdemonstrationer for over 1 million bønder og ved ændringer af produktionssystemet medvirket til en produktionsstigning på 20% ved samme investering.

Det andet eksempel er fra Afrika, Uganda, hvor

- Programmet for støtte til bondeorganisationer har gennemført
 - Træning af 54.000 medlemmer, hvoraf 37% var kvinder
 - 800 markdemonstrationer
 - 192 radioprogrammer
 - træningsprogram for 2.600 medlemmer frem til et »Gult Bevis«, der bedst kan sammenlignes med første trin i erhvervelsen af et grønt bevis i Danmark.

Kan Danmark hjælpe?

I Danmark har vi en meget lang tradition for stærke landboorganisationer og andelsselskaber, og som nævnt bruger vi allerede den erfaring og viden i vor bistand til landbrugssektorerne i vore samarbejdslande. Der snakkes meget om at forankre og sikre lokalt ejerskab i bistanden, og det er normalt regeringen og dens institutioner, vi her taler om. Men fremover vil vi i bistanden til landbruget i endnu højere grad forsøge at forankre bistanden hos de lokale landboorganisationer og landmandsejede produktionsselskaber. Dette skal ske uden at glemme den øvrige private sektor, der er en uundværlig partner som leverandør og aftager for et landbrug i udvikling. Landboorganisationerne er i dag meget svage både medlemsmæssigt, fagligt og politisk. Uden disse organisationer, der styres af landbrugerne selv, er det dog meget svært at forestille sig den stærke og markedsorienterede udvikling af landbruget, som er helt afgørende for de fleste udviklingslandes økonomiske vækst. Bøndernes egen organisering er nemlig ofte omdrejningspunktet, fordi den muliggør så mange andre tiltag i lokalsamfundet. F.eks. udviklingen af en brugerstyret rådgivningstjeneste – gerne med økonomisk støtte fra staten, men ikke kontrolleret af denne. Men også sparekasservirksomhed, decentrale forarbejdningsvirksomheder, sundhedstjenester, skoler etc. etc. I Danmark blev dette i høj grad muligt, fordi staten og de stærke landboorganisationer gennem dialog kunne enes om betydningen af et produktivt og effektivt landbrug, hvilket ikke nødvendigvis er situationen i dag i de lande, der modtager dansk bistand.

Danmark hjælper til med at få bønderne i den tredje verden til at tage udviklingen i deres egen hånd, så de kan få vendt den fattigdoms- og afsavnssælde, de sidder fast i til en positiv udvikling. Dette skal ske i samarbejde med og være accepteret

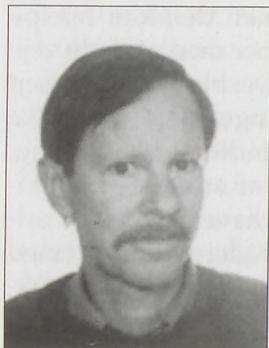
af staten, hvorfor Danida er i konstant dialog med partnerlandenes regeringer. At der er kommet øget international fokus på landenes egne politiske prioriteringer ses af, at begreber som 'god regeringsførelse' er kommet i forgrunden af den internationale bistandsdebat.

Danidas landbrugssektorprogram kan ikke afskaffe verdens fattigdom og fødevareusikkerhed – men den kan hjælpe mennesker og nationer med at finde veje ud af problemerne. Det bliver et langt sejt træk, der vil tage mange år. Man skal ikke undervurdere den indirekte betydning, som en forankring af støtten i landboorganisationerne vil have generelt på udviklingen af landområderne: kontakt med den lokale befolkning i stort tal; introduktion af nye teknikker og metoder; deltagelse i beslutningsprocesser og implementering; en demokratisk udvikling, ligestilling mellem kønnene, selvværd, og ikke mindst gennem de forøgede indtjeningsmuligheder. Tingene hænger sammen og det er fattigdommen, der er det centrale punkt. Bestræbelser på at øge landbrugsproduktionen kan ikke alene klare problemerne, men alle betænkeligheder til trods er en indsats her den mest indlysende.

De hidtidige indhøstede erfaringer af teknisk og samarbejds-mæssig karakter demonstrerer, at Danmark har en opgave og noget at byde på indenfor landbrugsudvikling i u-landene. Dels er vi et lille land uden stormagtsdrømme og dels på grund af vores egen historiske udvikling baseret på landbruget, men ikke mindst på grund af den ekspertise og praktisk erfaring, der fra dansk side kan stilles til rådighed.

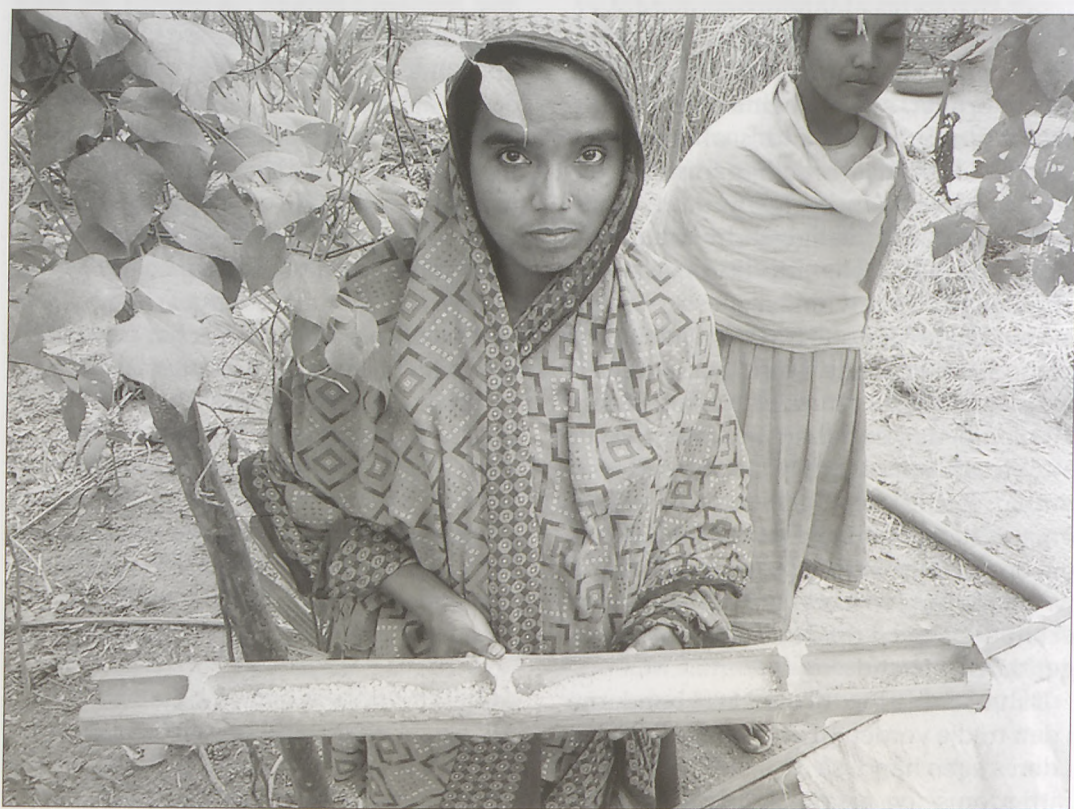
U-landsforhold: Landsbyfjerkræ som den fattiges mulighed – en god idé breder sig

Af Gorm Pedersen, Anders Permin og Jens Christian Riise, Fjerkrænetværket, KVL

Gorm Pedersen

Opdræt af landsbyfjerkræ i udviklingslande har fået øget opmærksomhed i de seneste årtier. Det skyldes dels at produktion af fjerkræ er et betragteligt bidrag til fødevareforsyning generelt. Internationale organisationer vurderer, at 30 procent af al animalsk proteinproduktion i dag kommer fra fjerkræ, i visse tropiske landsbyer helt op mod 100 procent, og at denne andel vil vokse til 40 procent før år 2015 (FAO 1999 og IFPRI 2000). Det skyldes også - og

Småhønsesholder med fodertrug i bambus med opdeling til sojabønner, risavner og knuste muslingeskaller. (JCR, Bangladeshi, 2001.)

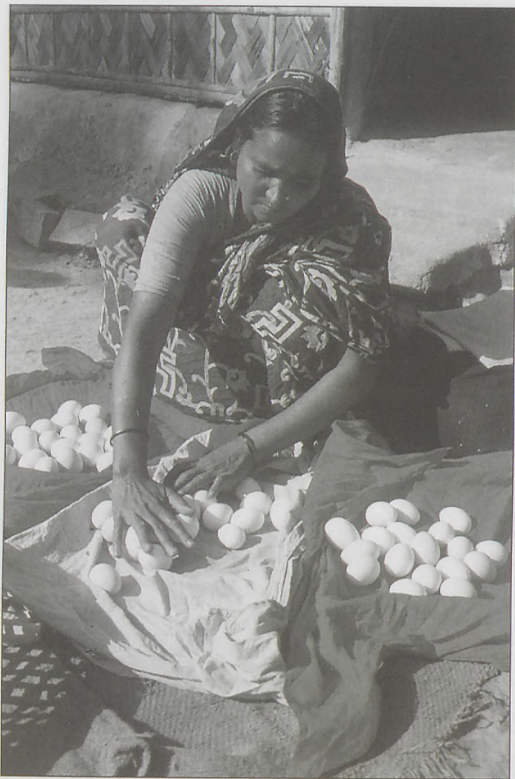
Landsbykvinder bliver trænet i vaccination af fjerkræ. (GP, Bangladesh, 1999.)

måske nok så vigtigt – at landsbyfjerkræ har vist sig at være et effektivt værktøj i bestræbelserne på at komme fattigdommen til livs.

Udviklingen af dette værktøj startede i Bangladesh i 1980'erne, hvor det statslige direktorat for husdyrbrug, DLS (Department of Livestock Services), gik sammen med lokale private hjælpeorganisationer, såkaldte NGO'er (non-government organisations), om udviklingen af et nyt koncept for produktion af landsbyfjerkræ. DLS arbejdede på forøgelse af fjerkræproduktionen gennem udvikling af nye krydsninger og indførelse af forbedret fodring og sygdomskontrol hos fjerkræ. Problemet var bl.a., at man manglede kapacitet og organisation til at omsætte ideerne til praksis ude hos bønderne. Omvendt var NGO'erne i Bangladesh på udikig efter nye initiativer, målrettet specielt mod kvinder, der passede ind i deres vifte af aktiviteter inden for udvikling af fat-

tige landområder. DLS's folk havde de tekniske idéer og forslag til løsninger, NGO'erne havde et udstrakt organisatorisk netværk og den direkte kontakt med den fattige landbefolkning. Her var en oplagt mulighed for et frugtbart samarbejde.

Frem gennem 1980'erne førte dette unikke samarbejde til afprøvning af såvel tekniske som organisatoriske ideer, og efterhånden som erfaringerne blev høstet blev det klart, at man var i færd med udvikle et værktøj, der var særdeles velegnet til at hjælpe fattige kvinder. Værktøjet var en model for produktion af fjerkræ, der med en struktureret indsats i forhold til udvikling af nye krydsninger, fodring, sygdomskontrol og ikke mindst driftsledelse gjorde det muligt for selv de fattigste kvinder at deltage og få et udbytte. Tiltagene byggede i nogen udtrækning på produktionserfaringer fra kommercielle hønsierier, men sigtet var småproduktion hos

Rugeæg vendes i solen. (GP, Bangladesh, 1999.)

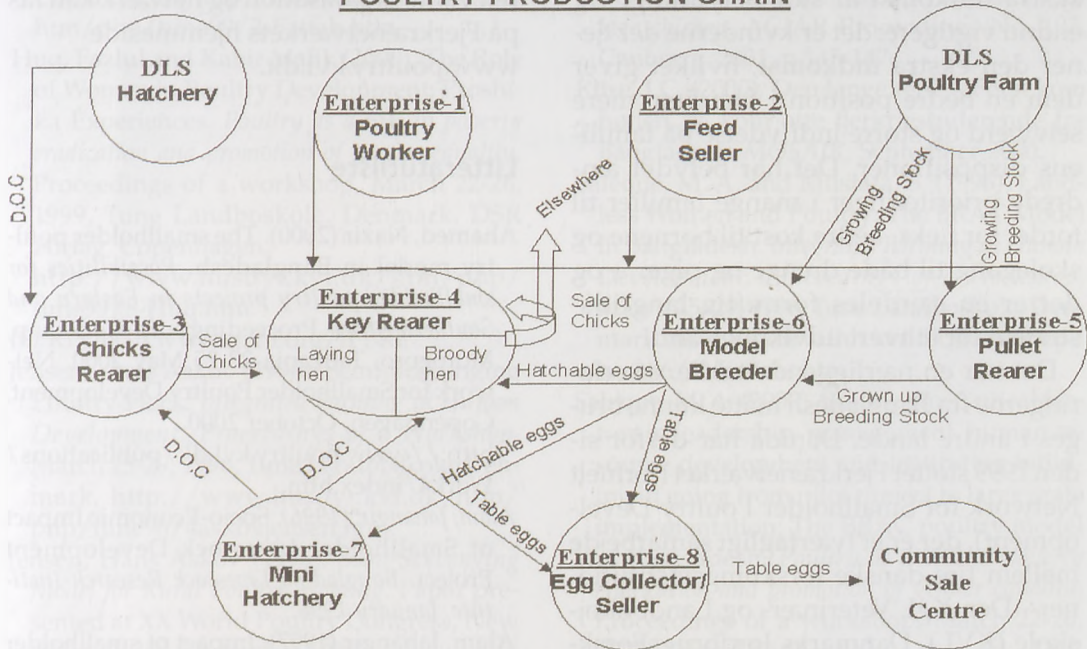
fattigfolk, hvilket gjorde at specielt de ledelsesmæssige aspekter måtte ses i et andet lys. De medvirkende kvinder have brug for startkapital, men selv om der kun var tale om 200–300 kr., var sådanne beløb sjældent til rådighed hos fattigfolk. Her kom en anden succesfuld metode fra Bangladesh i anvendelse, de såkaldte mikrokreditter. Det er beskedne lån, der ydes i et system specielt udviklet af organisationen Grameen Bank (:landsby-banken) til at hjælpe fattige bønder, som ikke kan stille sikkerhed for lån og derfor normalt ikke har adgang til andre former for landbrugskreditter.

Siden 1993 har Danida støttet den videre udvikling og udbredelse af fjerkræmodellen i Bangladesh. Først gennem Smallholder Livestock Development Project, SLDP I, (1993-97) i samarbejde med International Fund for Agricultural Devel-

opment (IFAD), dernæst gennem Participatory Livestock Development Project, PLDP, (1998–2002) i samarbejde med Asian Development Bank, og senest gennem Smallholder Livestock Development Project II, SLDP II, (2000–2004), hvor Danida er den eneste donor. DLS er den ansvarlige myndighed i Bangladesh og yder overordnet styring og faglig støtte til projekterne gennem sin stab af landbrugskonsulenter. Men det egentlige udviklingsarbejde blandt bønderne i landsbyerne udføres fortsat af en række NGOer – nogle store og velorganiserede, andre små og med begrænset kapacitet. Danidas støtte omfatter delfinansiering af projektaktiviteterne samt teknisk assistance gennem udsendelse af rådgivere, herunder rådgivere fra det danske konsulentfirma Darudec (Danish Rural Development Consultants), der i en årrække har bidraget væsentligt til udvikling af fjerkræmodellen i Bangladesh.

Fjerkræmodellens grundidé bygger på erfaringer der viser, at en isoleret indsats på f.eks. sygdomsbekæmpelse eller foderforbedring kun har begrænset virkning. En bredere række af faktorer må tages med i en sammenhængende overvejelse, hvis det skal blive til noget. Fjerkræprojekterne arbejder derfor med en flerstrengt og integreret indsats i forhold til den egentlige produktion. Denne indsats skal skabe et miljø, der sikrer den nødvendige faglige støtte og leverancer af foder og vaccine, og som tillige sørger for træning af de deltagende kvinder i forskellige opdræts- og servicefunktioner. Det skal samtidigt give kvinderne en forståelse af modellen og en tillid til, at deres investering vil give resultat. Dette sidste er overordentligt vigtigt og skal ses i sammenhæng med, at modellen bygger på lokale markedsmekanismer, hvor kvinderne må betale for alle ydelser. Modellen kan illustreres med følgende gruppering af funktionerne:

POULTRY PRODUCTION CHAIN

Kilde: Danida/Darudec 2000.

Mens denne fremstilling giver en oversigt over modellens elementer, illustrerer den følgende figur sammenhængen i modellen, som den praktiseres i projektet i dag. Figuren er lånt fra projektets træningsmanual (Danida/Darudec 2000), hvor betegnelsen 'enterprise' henviser til de forskellige aktiviteter, som kvinderne bliver trænet og involveret i. (For den interesserede læser giver litteraturlisten henvisninger til en række publikationer med flere detaljer om fjerkræmodellen og erfaringerne fra Bangladesh.)

De projekter, der er gennemført siden 1993, vil tilsammen nå en målgruppe på over 700.000 fattige kvinder, og når også projekter gennemført med andre donorer regnes med, bliver resultatet at fjerkræmodellen over årene har hjulpet omkring 2 millioner kvinder og deres familier til bedre levevilkår. Impact-studier viser interessante resultater (Alam 1996 og 1997, Danida/Darudec 2001). I absolutte tal er den forøgede indkomst i de involverede familier ikke stor, men relativt er den markant. For den fattige er selv en beskedent

Erfaringerne fra Bangladesh skal overføres til andre lande. Denne kvinde i Malawi er med i et forsøg, der skal udvikle en afrikanske pendant til Bangladeshi-modellen. (GP, Malawi, 2000.)

ekstra indkomst af stor betydning. Og endnu vigtigere: det er kvinderne der tjener den ekstra indkomst, hvilket giver dem en bedre position i familien, mere selvværd og større indflydelse på familiens dispositioner. Det har betydet ændrede prioriteringer i mange familier til fordel for f.eks. bedre kost til børnene og skolegang til både drenge og piger – og det er en særdeles fornuftig langtidssstrategi for ethvert udviklingsland.

Det var en nærliggende tanke, at erfaringerne fra Bangladesh måtte kunne bruges i andre lande. Danida har derfor siden 1999 støttet Fjerkrænetværket (formelt Network for Smallholder Poultry Development), der er et tværfagligt samarbejde mellem fire danske forskningsinstitutioner - Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole (KVL), Danmarks JordbrugsForskning, Københavns Universitet og Århus Universitet – med et sekretariat på KVL. Formålet er at fremme anvendelsen af fjerkrækonceptet i Danidas øvrige programsamarbejdslande gennem faglig støtte til projekter og kapacitetsopbygning, herunder forskning og uddannelse. Som en del af kapacitetsopbygningen har Fjerkrænetværket udviklet en tværfaglig MSc uddannelse i fjerkræproduktion og sundhed, der afvikles på KVL og tilbydes studerende fra Danidas programsamarbejdslande. Fjerkrænetværket har åbnet en dialog med en række af Danidas landbrugsprogrammer for at identificere behov og ønsker, hvilket har ført til konkret støtte til projektudvikling i Benin, Burkina Faso, Malawi og Eritrea i forsøget på at udvikle en afrikansk pendant til Bangladesh-modellen.

Den gode idé breder sig. Der breder sig samtidig et ønske om at afprøve konceptet med andre typer af dyr for derved at kunne bidrage mere effektivt til forbedring af levevilkårene hos en endnu større del af ulandenenes fattigste befolkningsgrupper.

Yderligere oplysninger og referencer til

relevante organisation og netværk kan fås på Fjerkrænetværkets hjemmeside www.poultry.kvl.dk.

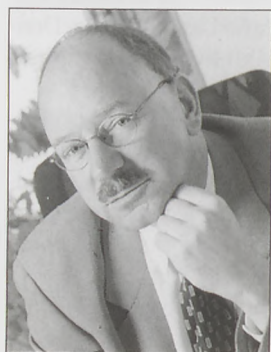
Litteraturliste

- Ahamed, Nazir (2000). The smallholder poultry model in Bangladesh. *Possibilities for smallholder poultry projects in Eastern and Southern Africa*. Proceedings of a workshop, Morogoro, Tanzania 22-25 May 2000. Network for Smallholder Poultry Development, Copenhagen, October 2000. <http://www.poultry.kvl.dk/publications/Work4/index.htm>.
- Alam, Jahangir. (1996). Socio-Economic Impact of Smallholder Livestock Development Project. *Bangladesh Livestock Research Institute, January 1996*.
- Alam, Jahangir (1997). Impact of smallholder livestock development project in some selected areas of rural Bangladesh. *Livestock for Rural Development*, Volume 9, Number 3, 1997. (<http://www.cipav.org.co/lrrd/lrrd9/3/bang932.htm>)
- Danida/Darudec (2000). *Guide for training of trainers* (4th edition). Participatory Livestock Development Project, Bangladesh. Danida/Darudec June 2000.
- Danida/Darudec (2000). Participatory Livestock Development Project, Bangladesh: Third mission report. WID/Gender consultant. April 2001.
- Dolberg, F. and Petersen, P.H. (eds.), (2000). *Poultry as a tool in poverty eradication and promotion of gender equality*. Proceedings of a workshop, March 22-26, 1999, Tune Landboskole, Denmark. DSR Forlag, Copenhagen. <http://www.husdyr.kvl.dk/htm/php/tune99/index.htm>.
- FAO (1999) Statistical database, www.fao.org.
- Food and Agriculture Organisation of the United Nations. Rome, Italy.
- Fattah, Kazi Abdul (2000). Poultry as a Tool in Poverty Eradication and Promotion of gender Equality. *Poultry as a tool in poverty eradication and promotion of gender equality*. Proceedings of a workshop, March 22-26, 1999, Tune Landboskole, Denmark. DSR Forlag,

- Copenhagen. <http://www.husdyr.kvl.dk/htm/php/tune99/2-Fattah.htm>.
- Huq, Fazlul and Kabir Malik (2000). The Role of Women in Poultry Development: Proshika Experiences. *Poultry as a tool in poverty eradication and promotion of gender equality*. Proceedings of a workshop, March 22-26, 1999, Tune Landboskole, Denmark. DSR Forlag, Copenhagen. <http://www.husdyr.kvl.dk/htm/php/tune99/8-Huq.htm>.
- IFPRI (2000) www.cgiar.org/IFPRI.
- Jensen, Hans Askov (1996). Semi-Scavenging Poultry Flock. *Integrated Farming in Human Development. Proceedings of a Workshop*, March 25-29, 1996, Tune Landboskole, Denmark. <http://www.husdyr.kvl.dk/htm/php/tune96/4askovjensen.htm>.
- Jensen, Hans Askov (1996). *Semi-Scavenging Model for Rural Poultry Holding*. Paper presented at XX World Poultry Congress, New Delhi, India, September 1996.
- Jensen, Hans Askov (2000). Paradigm and Visions: Network for Poultry Production and Health in Developing Countries. *Poultry as a tool in poverty eradication and promotion of gender equality*. Proceedings of a workshop, March 22-26, 1999, Tune Landboskole, Denmark. DSR Forlag, Copenhagen. <http://www.husdyr.kvl.dk/htm/php/tune99/3-AJensen.htm>.
- Pedersen, Gorm; Permin, Anders; and Minga, U.M. (eds.) (2000). *Possibilities for smallholder poultry projects in Eastern and Southern Africa*. Proceedings of a workshop held in Morogoro, Tanzania, 22-25 May 2000. Network for Smallholder Poultry Development, Copenhagen. <http://www.poultry.kvl.dk/publications/Work4/index.htm>.
- Permin, A. and Pedersen, G. (2000): Problems related to poultry production at village level. In: Pedersen, G.; Permin, A.; Minga, U.M. (Eds.) (2000). *Possibilities for smallholder poultry projects in Eastern and Southern Africa*. Proceedings of a workshop, Morogoro, Tanzania, 22-25 May 2000. October 2000.
- Permin, A.; Pedersen, G.; Riise, J.C. (2001): Poultry as tool for poverty alleviation. Opportunities and problems related to poultry production at village level. In: Alders, R.G. and Spradbrow, P.B. (Eds.): *SADC planning workshop on Newcastle disease control in village chicken*. ACIAR Proceedings No. 103. Canberra, 2001, p.143-147.
- Riise, J.C. (2000). Den lange rejse – Først kom hønen, så kom otte fjerkræstuderende fra Bangladesh. MOSAIK, September 2000.
- Saleque, M. A. and Mustafa, S. (1996). Landless Women and Poultry: The BRAC Model in Bangladesh. *Integrated Farming in Human Development. Proceedings of a Workshop*, March 25-29, 1996, Tune Landboskole, Denmark. <http://www.ihh.kvl.dk/htm/php/tune96/3Mustafa.htm>
- Saleque, M. A. (2000). Scaling-up: Critical factors in leadership, management, human resource development and institution building in going from pilot project to large scale implementation: The BRAC poultry model in Bangladesh. *Poultry as a tool in poverty eradication and promotion of gender equality*. Proceedings of a workshop, March 22-26, 1999, Tune Landboskole, Denmark. DSR Forlag, Copenhagen. <http://www.husdyr.kvl.dk/htm/php/tune99/5-Saleque.htm>.
- Swan, Stephen (2000). The Poultry Development Strategy of the Participatory Livestock Development Project in Bangladesh. *Poultry as a tool in poverty eradication and promotion of gender equality*. Proceedings of a workshop, March 22-26, 1999, Tune Landboskole, Denmark. DSR Forlag, Copenhagen. <http://www.husdyr.kvl.dk/htm/php/tune99/12-Swan.htm>.
- Todd, H. (1998) Women climbing out of poverty through credit; or what do cows have to do with it? *Livestock Research for Rural Development*, Vol. 10 (3). www.cipav.org.co/lrrd/lrrd10/3/todd103.htm

Økologi: Er der grænser for afsætning af økologiske varer?

Professor *Klaus G. Grunert*, MAPP Centret, Handelshøjskolen i Århus

Der er en del diskussion om, i hvilken udstrækning man kan forvente, at markedet for økologiske fødevarer bliver ved med at vokse. På den ene side opmuntres der til yderligere omlægning til økologisk produktion, og der er betydelige vækstrater i den økologiske afsætning i mange lande. På den anden side klages der over, at en del af de økologisk producerede varer herhjemme skal afsættes som konventionelle, og at en yderligere vækst i den økologiske produktion derfor er risikofyldt. Er der grænser for afsætning af økologiske varer?

Et politisk og et markedsmæssigt spørgsmål

Økologisk produktion har et politisk og et markedsmæssigt aspekt. Ud fra politiske vurderinger kan man ønske, at den økologiske produktion skal fremmes – f.eks. ud fra hensyn til miljø og samfund. På den baggrund kan man argumentere, at det er ønskeligt, at 20, 50 eller 100% af landbrugsproduktionen skal være økolo-

gisk i Danmark, og man kan arbejde for en lignende udvikling i EU. Det er dog ikke det, denne artikel handler om. Jeg betragter her afsætning af økologiske varer som et markedsmæssigt problem.

Markedsmæssigt er udbudet af økologiske varer et tilfælde af *produktdifferentiering*. I stedet for bare mælk har man nu konventionel mælk og økologisk mælk. Produktdifferentiering bidrager til, at forbrugere med forskellige behov og ønsker kan få dem opfyldt. Produktdifferentiering er profitabelt for producenterne, hvis det forbrugersegment, der efterspørger det differentierede produkt, er stort nok, og hvis den merpris, forbrugerne er villige til at betale for produktet, svarer til eller overstiger de meromkostninger, som differentieringen medfører.

Der er ingen tvivl om, at der i de fleste vestlige lande findes et forbrugersegment, der efterspørger økologiske produkter, og som er villig til at betale en merpris for det. Men der er tvivl om, hvor stort dette segment er, hvordan det vil udvikle sig, og hvilke produkter der vil blive efterspurgt.

Hvad bestemmer efterspørgslen efter økologiske produkter?

Den første forudsætning for, at en forbruger vælger et økologisk produkt frem for et konventionelt er, at han eller hun har en *positiv holdning* til økologisk produktion. Det er der mange forbrugere, der har. Alligevel har der været en del polemik om forbrugerholdninger. Det har været frem-

ført, at forbrugernes holdning ingenting betyder, fordi forbrugerne glemmer den, når de står i butikken. Det passer dog ikke. En positiv holdning er en *nødvendig*, men dog ikke *tilstrækkelig* forudsætning for køb af økologiske varer. Om en holdning bliver *adfærdsrelevant*, som man siger i socialpsykologien, afhænger hovedsageligt af to grupper af faktorer. For det første kan holdningen være i *konkurrence* med andre holdninger. Hvis jeg har en positiv holdning til økologisk produktion, men samtidigt også en positiv holdning til convenience (bekvemmelighed (red.)) og nydelse gennem velsmagende fødevarer, og hvis disse holdninger har forskellige adfærdsræssige konsekvenser, fordi jeg mener, at økologiske produkter er mere besværlige og smager mindre godt, så vil jeg ikke engang have til hensigt at købe økologiske produkter – *selv om jeg har en positiv holdning til økologisk produktion*. For det andet kan der være *barrierer*, der forhindrer, at en hensigt føres ud i livet. Selv om jeg har til hensigt at købe økologiske produkter, så kan det ende med, at jeg ikke gør det – fordi de er for dyre til mit budget, fordi de ikke forhandles der hvor jeg handler, fordi de er svære at finde i butikken, fordi jeg ikke er sikker på, at de fak-

tisk er økologiske, fordi en stor del af fødevareindkøb er præget af vaner, fordi jeg har for travlt til at lede efter produktet...

Figur 1 viser denne sammenhæng mellem holdninger og køb.

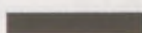
Det betyder, at udviklingen af efterspørgslen efter økologiske varer vil afhænge af udviklingen i holdningen til økologisk produktion samt udviklingen i de faktorer, der forhindrer, at holdningen bliver adfærdsrelevant – konkurrence med andre holdninger og barrierer.

Holdninger og barrierer over tid

Som allerede nævnt er forbrugerholdninger ganske positive. Dette har vist sig i mange undersøgelser. Et kvalificeret gæt baseret på disse undersøgelser er, at ca. halvdelen af forbrugerne herhjemme og på de nære eksportmarkeder ville foretrække et økologisk produkt, hvis kvaliteten og prisen ellers var den samme som for det konventionelle produkt.

Når efterspørgslen efter økologiske varer stiger på mange markeder, betyder det dog ikke nødvendigvis, at forbrugerholdningerne er blevet mere positive. Faktisk har vi data, der viser, at det modsatte

Holdning til økologiske fødevarer

Konkurrerende holdninger: holdninger til convenience produkter, til nydelse gennem mad, hensyn til familien...

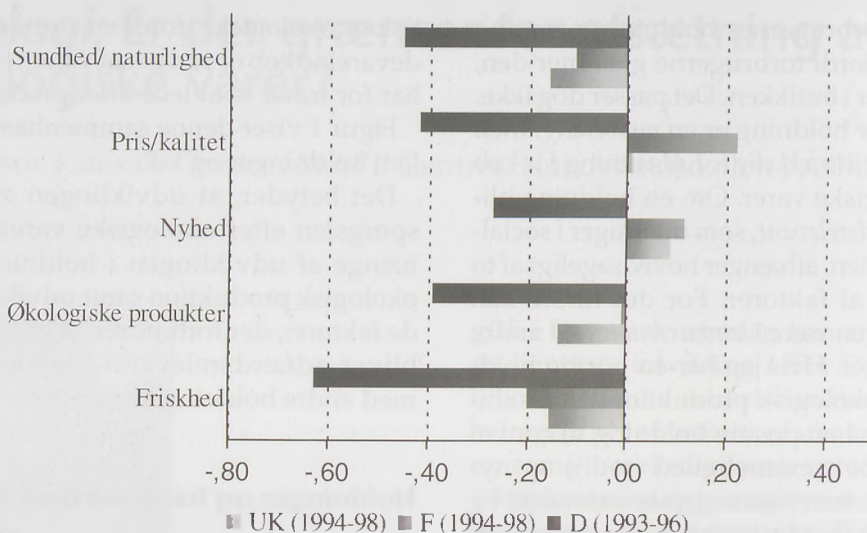
Købsinteresse i økologiske fødevarer

Barrierer: Tilgængelighed der hvor man handler, travlhed, vaner, merpris, tilbud, udseende, 'ægte' valg...

Køb af øko-varer

Figur 1: Holdning, købsinteresse og køb af økologiske fødevarer

Figur 2: Forandring i holdningen til en række udvalgte faktorer ved valg af fødevarerprodukter over en 4 års periode (bearbejdet på basis af Scholderer, Brunsø, Grunert, Poulsen & Thøgersen, 2001)

synes at være tilfældet på tre af vores vigtige eksportmarkeder – Frankrig, Tyskland og UK (se figur 2).

Hvis efterspørgslen alligevel er steget mange steder i de seneste år, tyder det derfor på, at nogle af de faktorer, der forhindrer, at den positive holdning bliver adfærdsrelevant, har forandret sig. Den relative merpris er (for en del produkter) faldet. Produkterne er blevet mere tilgængelige gennem en mere omfattende distribution. Kvaliteten af økologiske produkter på parametre som smag og udseende er blevet forbedret. Og den inerti i forbrugervalgene, som er en følge af, at købsadfærden i vid udstrækning er vanepreget, medfører også, at der kan gå ganske lang tid før forbrugerne har taget et nyt produkt til sig.

En stigning i efterspørgslen, som skyldes, at barriererne bliver mindre, kan blive ved i et stykke tid i den udstrækning de nævnte tendenser fortsætter. Også holdningen kan forandre sig yderligere fremover, og her kan udviklingen gå begge veje. En udvikling med flere madskandaler og fødevarerkriser kan medføre, at endnu flere forbrugere udvikler en positiv holdning til økologisk produktion, og

en tilsvarende politisk opbakning vil kunne fremme denne proces. På den anden side er der noget, der tyder på, at i hvert fald nogle forbrugere bygger deres positive holdning til økologisk produktion på (i hvert fald på nuværende tidspunkt) urealistiske forestillinger om, hvilke konsekvenser denne produktionsform har: bedre for miljøet, bedre for dyrevelfærd, bedre smag, sundere fødevarer. Med andre ord bliver betegnelsen 'økologisk' tolket som et generelt kvalitetsmærke. Hvis økologiske produkter bliver videreudviklet til faktisk at svare til disse forventninger, vil det forstærke holdningerne, men i det omvendte tilfælde kan det på længere sigt resultere i skuffelse og en mindre positiv holdning.

Vækst gennem eksport

Indtil nu har jeg diskuteret den tænkelige udvikling i afsætningen af de eksisterende økologiske produkter på de eksisterende markeder – den vækstform, som i erhvervsøkonomien kaldes for *markedspenetration*. Andre vækstformer er *produktudvikling* og *markedsudvikling*.

Markedsudvikling betyder at opdyrke nye markeder med de produkter, man har. Det betyder altså øget fokus på eksport af økologiske produkter.

Der har været en del kritik af, at danske virksomheder gør for lidt for at fremme eksporten af økologiske produkter. Jeg vil ikke kommentere kritikken af enkelt-virksomheder, men blot påpege, at eksport af økologiske produkter er et langt vanskeligere ærinde end eksporten af standardvarer. Et økologisk produkt markedsføres ud fra en u håndgribelig kvalitet – *økologisk produktion* er ikke noget, der umiddelbart kan ses, føles, og i mange tilfælde heller ikke smages. Salg af økologiske produkter er derfor et spørgsmål om *troværdighed*. På det danske hjemmemarked er dette problem blevet løst gennem ø-mærket, som nyder stor forbrugertillid. Men forbrugertilliden følger ikke produkterne, når de eksporteres. På hvert enkelt marked skal tilliden skabes forfra, og i forskellige lande har man prøvet at løse troværdighedsproblemet på ganske forskellige måder. I lande som Tyskland og USA er distributionsleddet det, der oftest skaber tillid – økologiske produkter forhandles hyppigt gennem specialiserede afsætningskanaler, og det er dem, forbrugerne har tillid til. Andre lande som f.eks. Sverige satser på afsætning gennem de konventionelle kanaler og skaber tillid gennem en mærkningsordning, hvis troværdighed kan være garanteret af staten eller en troværdig tredje part. Hvert eksportmarked kræver derfor, at den eksporterende virksomhed opdyrker kendskab til de lokale forhold, finder de rigtige partnere og skaber tillid og troværdighed over for de rigtige organer.

Når det er sagt, så er de danske producenter dog i international sammenligning ganske godt klædt på til eksport. En i udlandet hyppigt rejst kritik (mest fra detailhandlens side) over for de økologiske producenter er, at de er for produktfikserede og ikke er professionelle i håndtering af

de andre marketingparametre, som logistik, emballering, branding og markeds-kommunikation. Samtidigt er situationen f.eks. i Tyskland karakteriseret af mange små producenter, som hver især ikke kan opfylde detailhandlens krav om tilstrækkelige mængder til alle butikker i kæden. Her kan de danske producenter trække på omfattende erfaring og strukturelle fordele.

Vækst gennem produktudvikling

De fleste økologiske produkter er basisprodukter med en lav forarbejdningsgrad. Man skulle mene, at *produktudvikling* var en anden oplagt vækstmulighed: gennem udvikling af produkter med en højere forarbejdningsgrad vil man kunne udvide afsætningen og samtidigt kunne sikre en bedre udnyttelse af råvarerne.

Der har været en del klager over manglende udvikling af økologiske produkter med en højere forarbejdningsgrad. De fleste forsøg har ikke givet succes. Det ser ud til, at forbrugerne er skeptiske. Figur 3 viser det: når man stiller økologiske produkter med en lav og en højere forarbejdningsgrad op mod hinanden parvist, så er købsinteressen for det forarbejdede alternativ klart lavere.

Der kan være mindst tre forskellige forklaringer på det.

For det første er det tænkeligt, at økologikonceptet i forbrugernes opfattelse er så forbundet med et 'tæt ved naturen' billede, at det kun kan anvendes på produkter med en lav forarbejdningsgrad. Høj forarbejdning er simpelthen uforenelig med den økologiske tanke, og at udvide økologiske produkter mod sådanne produkter vil derfor blive at bevæge sig ind i en blindgyde.

For det andet er det tænkeligt, at troværdigheden af økologiske produkter med en høj forarbejdningsgrad er lavere, fordi forbrugerne ikke rigtig ved, hvad 'økologisk

Grund-produkt	Købs-interesse Tyskland*	Købs-interesse Danmark*	Forarbejdet produkt	Købs-interesse Tyskland*	Købs-interesse Danmark*
Tomater	2,4	6,1	Ketchup	1,8	4,6
Hel salami	2,1	4,8	Skiveskåret salami	1,6	3,9
Fersk svinekotelet	2,2	5,7	Frosset svinekotelet	1,3 1,1	3,5
			Vakuumpakket svinekotelet		3,0
Hel hovedsalat	2,8	6,0	Skylllet og snittet hovedsalat	1,9	3,2

*10-punktsskala, 10=meget stor købsinteresse, n=200 per land, alle parvise forskelle mellem grundprodukt og forarbejdet produkt er signifikante, jf. t-test

Figur 3: Købsinteresse for økologiske grundprodukter og forarbejdede produkter i Danmark og Tyskland (bearbejdet på basis af Bech-Larsen & Grunert, under udgivelse)

forarbejdning' indebærer. Når man spørger åbent hvad økologisk produktion betyder, svarer de fleste forbrugere med kendetegn ved primærproduktionen som ingen brug af sprøjtemidler og dyrevelfærd. Forbrugerne finder det meget mere vanskeligt at sige noget om, hvad f.eks. en økologisk færdigret er. Er alle råvarer økologiske? Siger det noget om konserveringsstoffer? Betyder det noget for selve produktionsprocessen, som f.eks. er mere skånsom?

Dette problem vil kunne løses, men det vil tage tid. Det kræver forklarlige regler om økologisk produktion og bred kommunikation om disse. Det ser dog ud til at begreber som 'skånsom produktion' har så mange facetter, at den også rummer en del forskningsmæssige opgaver, før den for alvor kan bruges markedsføringsmæssigt.

For det tredje kan der være tale om et livscyklusforløb. Økologiske produkter følger en livscyklus lige som mange andre dagligvarer, hvor væksten inden for basisprodukter følges af en fase med yderligere differentiering og forarbejdning. Det betyder, at de bedste chancer for økologiske produkter med en højere forarbejdningsgrad vil være at se i de lande, hvor

afsætningen af økologiske basisprodukter er længst fremskreden. Tallene i figur 3 støtter delvist en sådan tolkning, idet købsinteressen for de forarbejdede varer er større i Danmark end i Tyskland.

Vi ved på nuværende tidspunkt ikke meget om, hvilken af disse forklaringer er den rigtigste, eller med hvilken vægt de tre muligheder spiller sammen for at forklare problemerne med forarbejdede økologiske produkter. Det skal dog lige huskes, at produktudvikling på fødevarerområdet i det hele taget er en risikofyldt opgave, hvor flertallet af de lancerede produkter ikke bliver nogen succes. Når *base rate* (den statistiske sandsynlighed for at have succes med et nyt fødevarerprodukt) er lav, og når man dertil lægger de yderligere problemer, der er forbundet med økologiske produkter, så kan en høj fiaskorate for sådanne produkter ikke undre. Dette er ikke et område, hvor der kan produktudvikles med venstre hånd. Alle kendte succesfaktorer for god produktudvikling (Harmsen, 1997) er her endnu vigtigere end ellers, og det vil kræve en del professionalisme at få succes med at forarbejde økologiske produkter.

Hvad skal der til?

Udviklingen af økologiske fødevarer har været en af de mest spændende trends på fødevaremarkeder i de seneste år. Her er en produktdifferentiering, der kan anvendes på tværs af forskellige råvarer, som vækker interesse hos mange forbrugere, og som har medført så meget efterspørgsel, at en stabil produktion er kommet i gang på mange produktområder. Men hvis der skal være stabil vækst i den økologiske produktion, vil det kræve fire ting:

- Godt kendskab til forbrugernes motiver til at købe økologiske varer og en videreudvikling af den økologiske produktionsform, der sikrer, at forbrugernes forventninger ikke forbliver uindfrie
- En fortsat udvikling hvor barriererne for en øget efterspørgsel i form af manglende tilgængelighed, for høj merpris og manglende kvalitet på andre parametre bliver nedbrudt.
- En opdyrkning af udvalgte eksportmarkeder med vægt på godt markeds-kendskab og bygning af afsætningskanaler, der understøtter produkternes troværdighed.
- En professionel produktudvikling, der sigter mod produkter med en højere forarbejdningsgrad, men som er baseret på en forståelse af de faktorer, der begrundes forbrugernes nuværende skepsis over for disse.

Referencer

Bech-Larsen, T. & Grunert, K. G. (under udgivelse). Konsumententscheidungen bei Vertrauenseigenschaften: Eine Untersuchung am Beispiel des Kaufes von ökologischen Lebensmitteln in Deutschland und Dänemark. Marketing-ZFP.

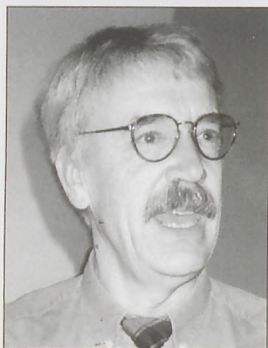
Harmsen, H. (1997). Markedsorienteret produktudvikling – del I. Plus Proces(12), 10-11.

Harmsen, H. (1997). Markedsorienteret produktudvikling – del II. Plus Proces(2), 3-6.

Scholderer, J., Brunsø, K., Grunert, K. G., Poulsen, C. S. & Thøgersen, J. (2001). The changing importance of quality aspects in food consumption. European Association for Consumer Research Conference, Berlin.

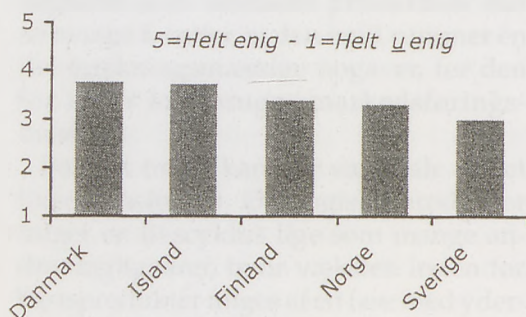
Vintermødet: Forbrugeraspektet – Kontrolapparatet

Ved Regionschef *Jørgen Højmark Jensen*, Fødevarerregion København, Fødevaredirektoratet

Forbrugerne har mistet tilliden til maden

Forbrugerundersøgelser viser, at tilliden til maden er svindende. Det gælder både i Danmark og i resten af EU. Det er det enslydende resultat af de mange undersøgelser, der er lavet om dette emne i dansk, Nordisk og EU-regi, bl.a. EU's EUROBAROMETER-undersøgelser, som er gentaget hvert andet år siden 1993. En

ACNielsen AIM - Advice Analyse, 2000. n=1.323

Figur 1. Farlige fødevarer – »Risikoen for madforgiftning og andre sygdomme relateret til mad er blevet større i de seneste år«.

af de senest publicerede undersøgelser er udført for Nordisk Ministerråd og afspejler de nordiske befolkningers holdninger til fødevarer (Forbrugernes krav til fødevaremærkning og information, TemaNord 2001:501, Nordisk Ministerråd, København 2001). Undersøgelsen viser, at 54% af Nordens forbrugere svarer ja til, at risikoen ved maden er blevet større i de senere år. Fig. 1 viser, at danske forbrugere er dem, der hyppigst svarer ja.

I undersøgelsen har man også spurgt, hvilke forhold ved maden, der bekymrer. Svarene fremgår af tabel 1. Det er karakteristisk, at de emner, der bekymrer forbrugerne, er tæt knyttet til anvendelse af moderne fødevareteknologi og stordrift i produktionen. Det gælder salmonella og andre bakterier, tilsætningsstoffer, pesticidrester, medicinrester m.v. Forbrugerne er i stigende grad opmærksomme på, at selvom anvendelsen af moderne teknologi har mange fordele, er der også en bagside af medaljen. I Danmark fremhæver 41% af de adspurgte bakterier som et bekymrende forhold ved maden, hvilket sandsynligvis er en konsekvens af de mange problemer med salmonella. Svenskerne ser ud til at være de markant mest bekymrede forbrugere i Norden – et fænomen der også kendes fra andre områder end mad, f.eks. trafik og miljø.

I EUROBAROMETER-undersøgelserne (46.1, EU Commission, 1997) har man også spurgt om danske forbrugeres tillid til forskellige kilder til oplysning om maden. Forbrugerne svarer, at de har størst tillid til forbrugerorganisationer. Dernæst har de tillid til universiteter og miljøbevægel-

Tabel 1. Hvilke forhold er De specielt bekymret for i den mad, De spiser?

Procent, n= 1.323	Danmark	Finland	Island	Norge	Sverige
Bakterier som salmonella og listeria	41	13	15	15	32
Brugen af tilsætningsstoffer	30	28	16	25	22
Gensplejsning	12	18	1	18	36
Rester af sprøjtemidler fra landbruget	19	9	2	11	28
Kogalskab	14	8	0	3	36
Medicinrester / væksthormoner i kød	17	4	1	4	22
Fedme / fedt / fejlernæring	14	5	24	12	15
Brugen af konserveringsmidler	11	18	8	4	12
Radioaktiv forurening	5	1	1	0	19
Ikke bekymret	17	24	30	27	12

ser, mens offentlige myndigheder og specielt industrien ligger meget langt nede i vurderingen.

De tendenser, som forbrugernes svar peger på, afspejles på mange samfundsmæssige områder. Først og fremmest kan forbrugernes manglende tillid aflæses på markedets reaktioner på 'skandaler'. Eksempelvis er forbruget af oksekød halveret i visse EU-lande som reaktion på kogalskabs-skandalen. Tendenserne kan også aflæses på politikeres og embedsmænds reaktioner. Mad er blevet et centralt politikområde, som kræver megen opmærksomhed i EU-systemet. Både i EU og i de enkelte medlemslande er der taget mange forholdsregler og foretaget mange personudskiftninger i et forsøg på at genvinde forbrugernes tillid. (Senest måtte to tyske ministre – sundhedsministeren og landbrugsministeren – forlade taburetterne på grund af deres håndtering af kogalskaben).

Der kan ikke herske tvivl om, at mange danske forbrugere faktisk svarer, at de er bekymrede over maden, når de bliver spurgt. Derimod er der udtrykt tvivl om, hvorvidt forbrugernes udsagn omsættes til praktisk handlen i indkøbssituationen. Fra landbrugets side peger man f.eks. på, at oksekødsforbruget i Danmark ikke påvirkedes i nævneværdig grad af kogalskabskrisen – eller for den sags skyld af mund- og klovsygen, som bekymrede

mange forbrugere, selvom sygdommen ikke overføres til mennesker. Man drager paralleller til erfaringen fra det økologiske område, hvor forbrugerne i spørgeundersøgelser udtrykker meget større købelyst, end de viser i praksis. (Faktisk rapporterer supermarkeds kæderne om en nedgang i salget af oksekød på 10% i årets tre første måneder. Det er mindre end i visse andre EU-lande, men kan næppe kaldes ubetydeligt.) Alt efter udgangspunkt udlægges uoverensstemmelsen mellem svar og praksis som et udslag af, at de danske forbrugere er mere fornuftige end andre, fordi de ikke lader sig rive med af 'skandaler'. Eller også som et udslag af, at danskerne er ligeglade med hvad de spiser – bare det er billigt.

Fænomenet med forskellen mellem forbrugernes svar og deres praktiske handling er studeret nærmere af lektor Lotte Holm, Forskningsinstitut for Human Ernæring, KVL, i en undersøgelse finansieret af Landbrugsministeriet. Undersøgelsen omfattede dybdegående interview med børnefamilier på Østerbro i København og afslører, at de færreste forbrugere oplever, at de kan handle rationelt, når de køber ind. Fødevaremarkedet fremstod for de fleste som uigennemskueligt, men samtidig som noget man ikke kan undrage sig. Man skal jo have noget at spise. Resultatet er en følelse af frustration og magtesløshed ved de daglige madindkøb,

som aflejres som mistro og usikkerhed. Lotte Holm peger på, at betydningen af begrebet 'den politiske forbruger' ligger i, at det benævner en mistro som er latent tilstede hos et bredt udsnit af forbrugere. Den latente mistro er en vedvarende trussel, som pludselig kan aktiveres og give sig udslag i store forskydninger på fødevaremarkedet. (Lotte Holm; 'Det smager kunstigt' – om risikobevisthed og kvalitetsopfattelse blandt fødevarerforbrugere, i : Hansen BS, Holm J og Breck T: Risiko-samfundet – afvikling eller udvikling? Tek-sam forlaget, Roskilde 1999, side 57–67.)

Reelle grunde til svindende tillid

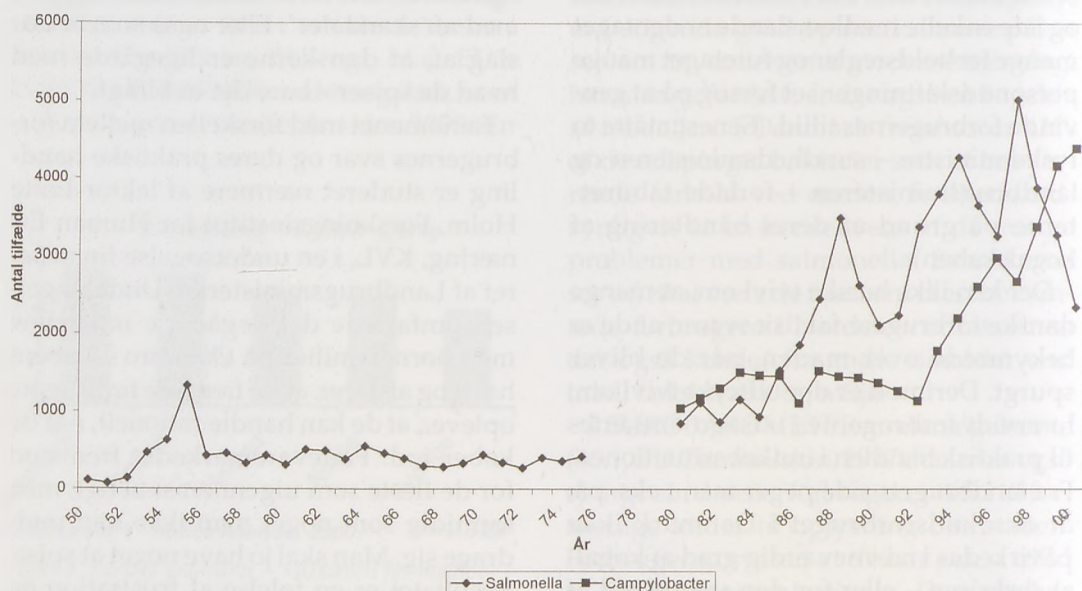
Der er mange, der stiller sig uforstående overfor forbrugernes svindende tillid, fordi de mener, at risikoen ved maden trods alt var meget større i gamle dage, hvor hygiejnen generelt var dårligere.

Synspunktets rigtighed afhænger selvfølgelig af, hvad der anses for gamle dage. Hvis man går langt nok tilbage vil man

givet kunne finde perioder i historien, hvor tilstandene var forfærdelige. I forbindelse med de moderne risici ved maden er det imidlertid ikke relevant at gå mere end 50 år tilbage. Det var på det tidspunkt, hvor mekaniseringen og stordriften så småt startede i landbruget, og hvor levnedsmiddelindustrien begyndte at overtage de opgaver, som tidligere blev lavet i køkkenet, men det var før den teknologiske udvikling på området rigtig tog fart i 60'erne og 70'erne.

Det er uomtvisteligt, at anvendelse af teknologi på madområdet fra jord til bord har givet os mange fordele i denne periode. Vi er gået fra rationering til overflod og fra et begrænset sortiment til et enormt udvalg i madvarer. Men risikoen ved maden er blevet større! Det gælder både, når vi taler om sygdomsfremkaldende bakterier, forureninger og ernæring.

Der er f.eks. ingen tvivl om, at risikoen for at blive syg af bakterier i maden er vokset i de sidste 50 år. I fig. 2 er vist udviklingen i antallet af registrerede sygdomstilfælde af salmonella og campylobacter hos danskere fra 1950 til 2000. Det

Figur 2. Registrerede Salmonella og Campylobacter tilfælde i Danmark per år 1950–2000

skal bemærkes, at de registrerede tilfælde kun er toppen af isbjerget, idet de fleste kommer sig af sygdommen uden at der er taget en afføringsprøve til identifikation af sygdomsårsagen. Antallet af registrerede tilfælde skal derfor ganges med en faktor 10–20 for at få det reelle antal af personer, der bliver syge af salmonella og campylobacter i maden. Af figuren ses, at der fra 50 til slutningen af 70'erne var et meget konstant niveau på 4–500 registrerede salmonellatilfælde pr. år (bortset fra 55, hvor der var et stort udbrud forårsaget af salmonella i mayonnaise fra Irma). Specielt fra midten af 80'erne sker der en voldsom udvikling i antallet af salmonellatilfælde. Fra 4–500 om året i 70'erne tidobles det til 5000 i 98 (svarende til et reelt tal på 50–100.000). Stigningen kom i tre bølger, først forårsaget af salmonella i kyllinger, så i svinekød og endelig i æg.

Siden 98 er det lykkedes at nedbringe antallet af salmonellatilfælde til det niveau vi havde midt i 80'erne, dvs. et par tusinde tilfælde om året, men der er stadig langt igen til niveauet i de gamle dage i 50'erne.

Hertil indvendes det ofte, at stigningen måske ikke er reel, men snarere et udtryk for at både forbrugere og læger er mere opmærksomme på problemet og derfor finder flere tilfælde. Det er imidlertid ikke rigtigt. Det er ganske vist rigtigt, at der er større opmærksomhed om årsagen til mavetilfælde, og at lægerne undersøger flere afføringsprøver, men såfremt årsagen til stigningen i salmonellatilfælde alene skulle være forårsaget heraf, skulle man også finde en helt tilsvarende stigning i antallet af alle andre årsager til maveinfektioner. Det gør man imidlertid ikke, rapporteres det fra Statens Serum Institut. Der er derfor ingen tvivl om, at den omtalte 10-dobling i antallet af salmonellatilfælde har været reel.

Den glædelige udvikling i antallet af salmonellatilfælde overskygges imidlertid af en voldsom stigning i antallet af personer, der bliver syge af campylobacter.

Campylobacter har overhalet salmonella som årsag til sygdom som vist i fig. 2, og er ved at nå op på rekordniveauet for salmonella fra 1998 – uden at der kan peges på hurtige og effektive midler til bekæmpelse. Hvad der er vundet på salmonella er tabt på campylobacter, og vi står altså i en situation, hvor der i runde tal er 10 gange så mange, som bliver syge af bakterier i maden som i 'gamle dage'. En af hovedårsagerne er utvivlsomt, at de meget store besætninger i den moderne primærproduktion har givet uhyggeligt gode betingelser for upåagtet spredning af infektioner til et stort antal dyr.

På andre områder, som bekymrer forbrugerne, er der sket en tilsvarende negativ udvikling. Forbrugerne er bekymrede over tilsætningsstofferne i maden, og uanset om det er videnskabeligt begrundet eller ej, er det ikke en tillidsskabende udvikling, at det i det seneste årti er blevet tilladt at sætte flere tilsætningsstoffer til flere levnedsmidler i større mængde end før. På forureningsområdet er der ikke sket radikale forbedringer. Tværtimod kommer der hele tiden nye problemer op, f.eks. indhold i maden af rester af hormonlignende stoffer, som kan fremkalde kræft og nedsætte mænds frugtbarhed. Til dette skal så lægges de egentlige 'skandaler' om dioxin, BSE osv.

Alt i alt må man konstatere, at der er gode reelle grunde til, at forbrugerne har mistet tilliden til maden. Årsagen kan altså ikke udelukkende tilskrives pressens rolle, sådan som visse madproducenter antyder. Pressen kan sætte tingene på dagsordenen, men hvis der ikke er realiteter bag og en klangbund i befolkningen, vil sagen hurtigt uddø.

Hvordan genvindes forbrugernes tillid?

Forbrugernes tillid til maden og til myndighederne skal genetableres – også for

erhvervets skyld. Forbrugernes latente mistro til maden gør det til et risikabelt erhverv at være fødevarerproducent. Den 'politiske' forbruger er en ustyrlig forbruger, som kan reagere voldsomt på informationer fra mange forskellige kilder. Uden troværdige autoriteter kan der opstå kaotiske situationer på markedet, som dem vi f.eks. oplevede under kogalskabskrisen. Det tjener ingens formål.

For at udvikle en strategi for at genetablere forbrugernes tillid er det vigtigt, at myndighederne ser situationen fra forbrugernes synspunkt. Forbrugerne har principielt to måder, hvorved de kan reducere risikoen ved maden. Forbrugerne kan kræve:

- mere regulering og kontrol for at reducere kompleksiteten og utrygheden i madudbudet.
- fuld information som basis for kritisk og selektivt valg af madvarer for derigennem at nedbringe den personlige risiko.

For at genetablere tilliden til myndighederne på fødevarerområdet – i Danmark såvel som i EU – er det derfor nødvendigt både at stramme op på regulering og kontrol, samt at omforme kontrolmyndighederne til videntcentre, som kan forsyne forbrugerne med alle typer af information om forhold ved fødevarerne. Det kan ske ved at offentliggøre kontrolresultater, ved at lave forbrugerorienterede undersøgelser af produkterne på markedet eller ved at hente information fra andre kilder.

Hovedproblemet i EU og medlemslandene er imidlertid, at den altdominerende kontrolfilosofi på fødevarerområdet ikke er tillidsskabende. Kontrolfilosofien er baseret på en ideologi om, at virksomhederne ved mest om problemerne, og derfor også er bedst til at løse dem. Det er derfor besluttet, at der skal indføres egenkontrol i alle virksomheder fra jord til bord, og kontrollen skal være udført efter et såkaldt

HACCP-princip (Hazard Analysis Critical Control Points). Det er principielt ikke myndighedernes opgave at kontrollere madvarerne længere. Myndighederne skal i stedet kontrollere, at virksomhedernes egen kontrol virker.

Denne filosofi er problematisk i den nuværende situation af to grunde. For det første er egenkontrolkonceptet i sig selv lidet tillidsskabende fra en forbrugersynsvinkel. Egenkontrol er tillidskrævende – ikke tillidsskabende. Der har desuden været for mange tilfælde af fusk med egenkontrol. De fleste husker Proms fabrikkers fusk med miljøanalyser. For det andet er egenkontrol ikke en særlig hensigtsmæssig kontrolform i de led i fødevarekæden, hvor problemerne er størst.

Egenkontrol efter HACCP-princippet er udviklet i de store levnedsmiddelindustrier, som har teknisk højt uddannet personale til at håndtere kontrollen. Her virker det udmærket, og måske af den grund er der meget få problemer i denne del af fødevarekæden. De største problemer findes i dag i kædens to ender – i primærproduktionen i den ene ende og i de små detailvirksomheder og spisesteder i den anden.

Det er fra primærproduktionen de fleste problemer med maden stammer: salmonella, campylobacter, resistente bakterier, pesticidrester osv. Alligevel er der ingen hverken i Danmark eller i resten af EU, der seriøst har arbejdet på at indføre obligatorisk egenkontrol efter HACCP-princippet i alle landbrug – på trods af at man har besluttet, at det skal indføres i *alle* led fra jord til bord. Når egenkontrol anses for at være et meget effektivt middel, skulle man ellers tro at primærproducenterne var en oplagt målgruppe.

I den anden ende af kæden – i konfrontationsleddet med forbrugeren – er der også problemer. Det skyldes dels det stigende smittetryk fra primærproduktionen, som gør god hygiejne mere påkrævet end tidligere, dels ringe uddannelsesniveau og benhård konkurrence. Heller

ikke her er egenkontrol efter HACCP-princippet velegnet, netop på grund af det ringe uddannelsesniveau og den benhårde konkurrence.

Tilliden til maden kan kun genvindes ved reelle forbedringer. Der skal blive færre, der bliver syge af maden. Der skal blive færre tilsætningsstoffer og færre pesticidrester. Osv. Det er ikke nok med god presseomtale. Erhvervet har hovedansvaret for at skabe reelle forbedringer, men myndighederne har selvfølgelig et medansvar.

Tilliden til myndighederne skal genvindes på flere måder. Dels er det nødvendigt at stramme regulering og kontrol af de led i fødevarekæden, hvor der er størst problemer. Det kan bl.a. ske ved kontrolmetoderne til forholdene, således at de bliver mere tillidsskabende end egenkontrolkonceptet. Dels bør kontrolmyndighederne samtidig virke som viden- og informationscentre overfor forbrugerne i alle forhold vedrørende maden på markedet.

Historisk indlæg: Landbohøjskolens specialstuderende i økonomi gennem det 20. århundrede

Karsten Kyed, Niels Kærgård, Henrik Zobbe, Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, Institut for Økonomi, Skov og Landskab

Karsten Kyed

Niels Kærgård

Henrik Zobbe

Indledning

Et spørgsmål, som meget tidligt gav anledning til diskussion på Landbohøjskolen, var muligheden for en mere vidtgående videnskabelig uddannelse. I denne artikel er det derfor opgaven at beskrive udviklingen heri inden for landbrugsstudiets område.

Formålet er at belyse den tidlige begyndelse i videreuddannelsen set i forhold til andre læreanstalter, og på trods deraf det meget lave antal videreuddannede - specielt inden for det økonomiske område. Ved videreuddannelse forstås her som hovedregel uddannelse af dem, der allerede har aflagt slut- eller kandidateksamen. Det engelske udtryk for sådanne videre studier: »Postgraduate studies«, udtrykker dette særligt tydeligt.

Baggrund for analysen

På Landbohøjskolen blev videreuddannelsen allerede påbegyndt i 1919 med et specialkursus, hvis form stort set var den samme som licentiat- eller ph.d.-uddannelsen nu. Dette er betydelig tidligere end andre steder¹⁾

Det antages, at årsagen hertil bl.a. skal

1) Licentiatuddannelsen indførtes ved andre uddannelsessteder: Polyteknisk Læreanstalt: 1953, Farmaceutisk Højskole: 1954, Tandlægehøjskolen: 1956, Danmarks Lærerhøjskole: 1966, Universiteterne: 1969, Handelshøjskolerne: 1969.

findes i landbrugsstudiets længde og form. Helt frem til omkring 1960 var landbrugsstudiets længde under 3 år. Denne korte studietid må have skabt et behov for yderligere uddannelse, der eventuelt kunne opfyldes gennem en videreuddannelse. Tilsvarende må formen eller den meget begrænsede specialisering af landbrugsstudiet langt frem i tiden have øget behovet for en yderligere uddannelse på specielle områder. Den brede uddannelse har uundgåeligt ført til en mere overfladisk og introducerende behandling af stoffet indenfor de enkelte fagområder og dermed også et betydeligt større behov for en uddybning af stoffet på kandidaternes kerneområder, hvilket meget vel kunne opfyldes gennem en videreuddannelse.

Forklaringen på det lille antal videreuddannede inden for det økonomiske område – 40 kandidater på ca. 80 år (se bilag 1 side 157-160) – antages at skulle findes blandt de faktorer, der har påvirket efterspørgsel og udbud af videreuddannede.

Efterspørgslen efter videreuddannede er bl.a. afhængig af behovet for lærerkræfter på Landbohøjskolen. Og licentiatgraden er her blevet regnet for et normalt trin på vejen til en kommende lærergerning, specielt inden for de landbrugsspecifikke fagområder. Behovet for lærere har således forbindelse med landbrugsstudiets længde og specialiseringsgrad, og eventuelle ændringer heri vil påvirke efterspørgslen. Efterspørgslen er også afhængig af behovet for specialuddannede udenfor Landbohøjskolen, til forskning og forskning. For økonomisk-politiske licentiatgrader kan analyser og rådgivning indenfor landbrugets organisationer og ministerier også komme på tale.

Udbuddet af videreuddannede er stærkt påvirket af, hvad licentiatgraden »giver adgang til« og især lønnen efter afsluttet uddannelse. Her har eksistensen af en speciel lønskala for licentiatater også en betydning. Desuden kan det heller ikke afvises, at forudsætningerne for at kunne begynde

en videreuddannelse har spillet en rolle. Især før i tiden, hvor de skolemæssige kundskaber blandt studerende fra landet var lavere.

I det følgende vil disse antagelser blive vurderet i forbindelse med en gennemgang af videreuddannelsens udvikling på Landbohøjskolen. Men først vil udviklingen i det almindelige landbrugsstudium som baggrund for videreuddannelsen kort blive omtalt.

Det almindelig landbrugsstudium

Ved indvielsen af Landbohøjskolen i 1858 på Frederiksberg blev landbrugsundervisningen overflyttet hertil fra Polyteknisk Lærestanstalt, hvor undervisningen var begyndt 10 år tidligere.

Fra begyndelsen var studietiden kort, 1½ år, men tilstrækkelig i forhold til den stofmængde, som undervisningen omfattede. Studiet var bredt opbygget og forudsatte kendskab til landbrugets praksis. Naturvidenskab og tekniske landbrugsfag havde oprindeligt en dominerende plads i studieplanen, og først i nyere tid er der lagt mere vægt på de økonomiske fag.

I midten af 1890-erne var der forslag fremme om et længere landbrugskursus, men det lykkedes først i 1919 at få forlænget det almindelige landbrugsstudium fra 1½ år til 2½ år og gennemført en udvidelse af undervisningen. Endnu stilledes der ikke krav til den skolemæssige foruddannelse, men højskolen forudsatte, at de studerende var i besiddelse af en sådan modenhed og sådanne forkundskaber, at de kunne følge undervisningen. Men vedrørende den praktiske foruddannelse blev der nu for første gang formuleret bestemte krav. De landbrugsstuderende skulle have mindst 3 års praktik for at kunne begynde studiet.

Flere forsøg på endnu en forlængelse af landbrugsstudiet de følgende år og samtidig en begyndende specialisering mis-

lykkedes, og ved ændringen af landbrugsstudiet i 1939 var det først og fremmest adgangsbetingelserne, der blev strammet. Der skete dog samtidig en ændring af undervisningsplanen, hvorved der blandt andet kom kurser inden for landbrugsøkonomi og landbrugspolitik. De skolemæssige krav blev nu sat til mellemskoleeksamen eller dokumentation for kendskab til matematik og sprog på samme niveau. Den praktiske foruddannelse var fortsat 3 år, og der stilles nu også krav om 5 måneders kursus på en landbrugs- eller husmandsskole.

Det blev først i 1959, at landbrugsstudiet blev forlænget fra $2\frac{2}{3}$ år til $3\frac{1}{2}$ år, og der blev samtidig givet mulighed for en begyndende specialisering af det »brede« landbrugsstudium med fast studieplan. Fra 1962 blev denne mulighed udnyttet gennem et nyt studiesystem med en fælles alsidig uddannelse de første 3 år og det sidste $\frac{1}{2}$ år en specialisering eller deling i 4 linier – det såkaldte liniedelingssystem. Med en ren økonomisk linie det sidste halve år forøgedes undervisningen i de økonomiske fag på landbrugsstudiet stærkt.

I 1959 blev de skolemæssige adgangsbetingelser skærpet til realeksamen eller en optagelsesprøve, som sidestilledes med realeksamen, og kravet til landbrugsskoleophold blev sat op til 6 måneder. Samtidig påbegyndtes en nedtrapning af den rene landbrugspraktik, der nu blev fastsat til 2 år.

I 1968 ændredes optagelsesbetingelserne til landbrugsstudiet igen til studenterekamen eller HF-eksamen og studiet blev forlænget med yderligere $\frac{1}{2}$ år til de fulde 4 år. Samtidig blev kravet til landbrugspraktik yderligere nedsat til $1\frac{1}{2}$ år.

Den sidste væsentlige ændring i optagelseskravene kommer i 1972, hvor de skolemæssige krav til landbrugsstudiet fastsættes til matematisk studenterekamen eller HF-eksamen, med tilvalg i matematik, fysik og kemi. Samtidig blev landbrugspraktikken og landbrugsskole-

opholdet gjort frivilligt, idet der dog fastsattes regler for, hvordan dette i givet fald skulle tælle med i uddannelsen.

I årenes løb er kravene til den skolemæssige foruddannelse således gradvis blevet skærpet, medens man har slækket på den praktiske foruddannelse.

I 1972 blev studieordningen med liniedeling desuden afløst af en ordning med fuldstændig valgfrihed – det såkaldte valgssystem. Studieordningen var ved indførelsen baseret på et vist system af bundne forudsætninger, som imidlertid senere blev ophævet. De studerende kunne herefter frit sammensætte deres studieplan efter egne ønsker.

En forventning om en større specialisering af studiet i forhold til de arbejdsmarkeds-mæssige krav blev imidlertid ikke opfyldt, og i 1980 blev der i en periode på 5 år (sept. 80 – sept. 84) oprettet en speciel landbrugsøkonomisk linie (LØ-uddannelsen) under det almindelige landbrugsstudium, men med eget deloptagelsesområde. Der blev stillet krav om et vist indhold af økonomiske fag, men forbindelsen til de teknisk-biologiske fag blev dog stadig fastholdt. Men interessen blandt de studerende for en stærkere økonomisk profil og dermed også en mindre valgfrihed i studiet var ikke fuldt ud til stede på dette tidspunkt.

Senere i 1991 blev specialiseringen dog gentaget i en selvstændig 5-årig jordbrugsøkonomisk kandidatuddannelse (JØ-uddannelsen) med en 3-årig bacheloruddannelse og en 2-årig kandidatuddannelse. Uddannelsen stiller nu et betydeligt krav til økonomisk indhold inden for en vejledende studieplan med basale matematiske, økonomiske og juridiske fag. Et væsentligt skridt er således taget til at sikre et studieforløb, som garanterer, at uddannelsen er på internationalt masterniveau.

Efter denne korte omtale af udviklingen i det almindelige landbrugsstudium vil de forskellige typer af videreuddannelseskursus blive omtalt mere bredt.

Fortsættelseskursus 1896–1922

I de første 20–30 år efter undervisningens start i 1858 var der ingen mulighed for videreuddannelse. Man ønskede etableret en uddannelse, hvor der blev lagt vægt på indsigt inden for det landbrugsvidenskabelige område, med henblik på at kunne formidle den eksisterende viden, specielt inden for grundvidenskaberne, til praktiske landmænd. I øvrigt blev halvdelen af landbrugskandidaterne selv praktiske landmænd.

Først i forbindelse med produktionsomstillingen i slutningen af 1800-tallet blev der et større behov både for de egentlige fagvidenskaber, men også for at udvikle vidensområdet. Man forudså ikke alene et større behov for kandidater til rådgivning, men også et behov for en mere teoretisk undervisning. Som en konsekvens heraf foreslog højskolen nogle landøkonomiske fortsættelseskursus for landbrugskandidater.

Disse kursus blev startet i 1896. For landbrugskandidater blev denne videregående undervisning oprindeligt opdelt i tre retninger; grundvidenskaber, jordbrugslære og husdyrbrug. Kurset blev påbegyndt 1. september og afsluttedes det følgende år med eksamen i oktober og varede altså 14 måneder. Til sammenligning skal anføres, at det almindelige landbrugsstudium kun varede 20 måneder.

Fortsættelseskurset i grundvidenskaber bestod af 9 fag, jordbrugslære af 7 fag og husdyrbrug af 6 fag. Til alle tre retninger var der desuden knyttet et betydeligt antal øvelser, skriftlige opgaver og ekskursioner. Som økonomisk fag indgik Almindelig økonomi i alle fortsættelseskursus for landbrugskandidater. Dette skyldtes dog sikkert, at dette fag ikke doceredes på det almindelige landbrugsstudium inden 1923.

Undervisningen i fortsættelseskursus bestod nemlig først og fremmest i deltagelse i højskolens planmæssige forelæs-

ninger og øvelser i sådanne fag, som landbrugskandidater ikke tidligere havde studeret. Nogle forelæsninger og øvelser blev dog særskilt afpasset for deltagere i fortsættelseskursus. Adgangen til disse kursus stod åben for landbrugskandidater, som havde bestået eksamen på det almindelige studium med første karakter.

Tilslutningen til de landøkonomiske fortsættelseskursus fortsatte frem til begyndelsen af 1920-erne. Fra 1906 forlængedes kursustiden til 18 måneder. Tilgangen var i perioden 1896–1922 på 2–3 kandidater pr. år i gennemsnit, hvilket skal sammenlignes med et antal dimitterede landbrugskandidater årligt på omkring 25. Knap 10 pct. af landbrugskandidaterne fulgte således disse fortsættelseskursus og $\frac{2}{3}$ af disse aflagde eksamen i jordbrugslære.

Selv om fortsættelseskursus havde en fast studieplan og dermed også kunne betragtes som en udvidelse af det almindelige landbrugsstudium og vel også i en vis udstrækning blev det, var de alligevel tænkt som en begyndende videreuddannelse, indeholdende mere teoretisk undervisning end de almindelige landbrugskurser, for at dække behovet for folk med nødvendige teoretiske forudsætninger for at beklæde stillinger som videnskabelige assistenter, forsøgsledere m.fl. Den egentlige begrundelse for oprettelse af disse fortsættelseskursus skal dog i høj grad sættes i forbindelse med, at det ikke lykkedes at få forlænget det almindelige studium i 1896.

Med disse fortsættelseskursus startede Landbohøjskolen en række af indskrivningsnumre for videregående uddannelser, som er fortsat lige siden. Frem til begyndelsen af 1920-erne blev omkring 70 landbrugskandidater indskrevet til disse fortsættelseskurser, men ikke alle fuldendte kurset.

Specialkursus 1919-1958

Samtidig med ændringen af det almindelige landbrugsstudium i 1919, erkendtes behovet for en mere videnskabelig og individuel præget uddannelse til forskningsvirksomhed. Med henblik herpå erstattedes de tidligere mere skolemæssige fortsættelseskursus med minimum 2-årige specialkurser i fag eller faggrupper, der doceredes ved højskolen. Det er med dette specialkursus, at en egentlig videregående uddannelse blev indført ved højskolen, hvor kandidater fik lejlighed til dyberegående studier knyttet til selvstændige eksperimentelle arbejder. Det er dette specialkursus, der senere i samme form afløses af licentiatstudiet (lic.agro.) og ph.d.-studiet (ph.d.).

Specialkurset var som ovenfor nævnt af mindst 4 semestres varighed, ofte dog 5-6 semestre, og med endnu videregående teoretisk undervisning for øje end ved fortsættelseskursus. For at blive optaget på dette kursus krævedes landbrugseksamen med første karakter og enten matematisk studentereksamen eller en særlig adgangseksamen, der krævede et års helledagsstudium af sprog og matematik. Kurset omfattede 1-2 hovedfag og 2-4 bifag. Studieplanen blev tilrettelagt ved forhandling mellem kandidaten og de pågældende lærere og skulle godkendes af højskolens undervisningsråd, hvilket også gjaldt en af de pågældende lærere udarbejdet plan for eksamen.

Selv om der først blev optaget kandidater på specialkursus efter regler, der var givet i 1919, bestod denne mulighed dog tidligere. I undervisningsplanen fra 1906 omtales udover fortsættelseskurser også et nyt unavngivet specialkursus, 'det det i planen hedder, at »landbrugskandidater og dyrlæger kunne desuden efter derom forud indgiven begæring modtage videregående uddannelse ved højskolen i et eller flere fag, dog således at det forbeholdes højskolen at træffe bestemmelse om,

hvilke bifag der ville være at knytte til de af vedkommende opgivne hovedfag. Uddannelsen sker dels ved forelæsninger og eksaminatorier samt øvelser, til dels ved vejledning til selvstudium«. Årstallet 1906 er således værd at bide mærke i. Allerede da tog Landbohøjskolen en individuel tilrettelagt videnskabelig videreuddannelse af kandidater op. Det var lang tid før universiteter og andre højere læreanstalter herhjemme.

Specialkurset er Landbohøjskolens normale videreuddannelse den dag i dag i omtrent uforandret skikkelse, bortset fra navnet. Der blev ikke i 1919 givet mange regler for specialuddannelsen. Den korte bemærkning fra 1906 blev til en snes linier i undervisningsplanen fra 1919, og med den klarede man sig frem til 1958.

Der gik en halv snes år, før tilgangen til det nye specialstudium kom på samme højde som fortsættelseskursus. I begyndelsen lå tilgangen under 1 kandidat pr. år. I 1958 lå tilgangen på 5 kandidater pr. år, og i de seneste år er tilgangen helt oppe på 90. Disse tal er for økonomer og andre fagområder tilsammen.

Antallet af indskrivningsnumre for de videregående uddannelser inden for alle fagområder ved højskolen har lige rundet de 2000, men heraf har kun ca. 130 været indskrevet som specialstuderende frem til 1958. Men med specialkurset blev formen for den videregående uddannelse på højskolen stort set lagt fast, så det er ikke nogen tilsnigelse at omtale personerne bag denne uddannelse som højskolens specialstuderende i det 20. århundrede.

Specialstudiets udvikling frem til 1958

Som ovenfor nævnt var specialstudiet lidet beskrevet og undergik ikke nogen særlig stærk udvikling i de første mange år. Studiet fandt fra begyndelsen en god, ikke alt for stiv form.

Det vigtigste træk i udviklingen var vel nok, at fagenes antal har været for nedadgående med årene. I de oprindelige bestemmelser fra 1919 hed det »1-2 hovedfag og 2-4 bifag«. I undervisningsplanen fra 1939 hed det »1 hovedfag og mindst 2 bifag« og i 1958 »1 hovedfag og almindeligvis 2 bifag, der understøtter hovedfaget«. Reglen om, at bifagene skal understøtte hovedfagene fandtes i den ovenfor citerede første skitse fra 1906, men ikke i reglerne af 1919 og fremefter. Skønt reglen vel hele tiden har været praktiseret, har man altså ment det nødvendigt at få den på tryk igen.

Man har også i reglerne af 1958 lovfæstet en praksis, der inden for landbrugsfagene havde været fulgt i nogle år. Den, at kandidaten holder to offentlige forelæsninger som en del af sin eksamen, den ene over opgivet, den anden over selvvalgt emne. Dette svarede til den ene offentlige forelæsning over opgivet emne, der krævedes for at erhverve universiteternes magistergrad. Ovennævnte praksis havde også baggrund i den omfattende behandling og standardisering af specialstudiet, som skete op igennem 1950-erne.

De skolemæssige adgangskrav til specialstudiet var som ovenfor nævnt matematisk studentereksamen eller en særlig etårig adgangsprøve. Men med skærpede optagelsesbetingelser i 1959 til det almindelige landbrugsstudium, hvor især kravene til matematikken blev strammet, blev der af den særlige adgangsprøve kun en lille eksamen i fransk tilbage.

Før 1950 var der ingen kandidater, der tog specialkursus inden for det økonomiske område ved højskolen. Men med nye økonomiske og politiske kurser og indførelsen af moderne produktionsteori og omkostningsteori m.v. i undervisningen efter professorskiftet og delingen af det økonomiske fagområde i landbrugsøkonomi og landbrugspolitik i 1942, kom der hurtigt studerende i specialkursus inden for disse områder. Den første specialstu-

derende inden for det økonomiske område blev færdig i 1953 og 8 kandidater blev det til frem til 1958 (bilag 1 side 157-160).

Suppleringskursus 1939-1962

En anden langvarig videreuddannelse blev midlertidig indført i 1939. På grund af de mislykkede forsøg med en udvidelse af studietiden på landbrugsstudiet kom historien fra 1896 til at gentage sig.

Ligesom i 1896 valgte man at oprette et ekstra kursus, det såkaldte suppleringskursus, der skulle tjene til at give de vordende landbrugskandidater den mere omfattende og selvstændige tilegnelse af stoffet på et særligt valgt fagområde, som det almindelige studium ikke kunne give. Det blev da frivilligt, om kandidaterne efter afsluttet eksamen på det almindelige studium ville anvende 4 måneders volontørtjeneste i en virksomhed inden for det valgte fagområde og 12 måneders studium på højskolen på denne opgave, altså i alt 16 måneder. Suppleringskursus blev begyndt 1. maj og afsluttedes med eksamen i september det efterfølgende år. Adgangen til suppleringskurset var som for fortsættelseskurset landbrugseksamen med første karakter.

Suppleringskurset omfattede et hovedfag og mindst to bifag som specialkursus, men det var kortere og krævede mindre forudsætninger. Og der kunne kun vælges hovedfagsområde inden for 8 landbrugsfag. Inden for det økonomiske område kunne vælges hovedfag i Landbrugets driftslære, Landbrugets vareomsætning og handelslære samt Samfundsøkonomi (Landbrugspolitik).

Udgangspunktet for suppleringskurset kunne således opfattes som både en forlængelse af det almindelige studium og en begyndende specialisering, men det kom – ligesom fortsættelseskurset – til at fungere som et »lille« specialstudium for de

kandidater, der ikke opfyldte forudsætningerne for at kunne blive optaget på det større specialkursus.

Ordningen med suppleringskursus blev meget lidt benyttet, ikke mere end omk. 25 kandidater valgte dette kursus og ikke alle har gennemført. Men 4 af disse har skrevet suppleringsopgave inden for de økonomiske områder og vil derfor blive omtalt på lige fod med de øvrige økonomiskespecialopgaver (bilag 1 side 157-160).

Som noget specielt har suppleringskursisterne fået deres eget indskrivningssystem for videregående uddannelser.

Undervisningen på suppleringskursus havde som ovenfor nævnt til formål at supplere den almindelige undervisning således, at kandidaten stod bedre rustet til – inden for et begrænset område – at kunne påtage sig lære-, konsulent- eller forsøgsopgaver, og undervisningen tog derfor særlig sigte på at bibringe kandidaten øvelse i litteraturbenyttelse og i udarbejdelse af skriftlige fremstillinger og foredrag og af andre undervisningsmidler, og derigennem uddybe hans indsigt inden for det pågældende fagområde.

Undervisningen kunne delvis foregå uden for højskolen, idet kandidaten i 4 måneder under studietiden, som regel studiets 4 første måneder, efter højskolens nærmere bestemmelse, som volontør deltog i arbejdet i en landøkonomisk virksomhed, der beskæftigede sig med det af kandidaten valgte område.

Eksamen efter suppleringskursus bestod i besvarelse af en større skriftlig opgave i hovedfaget, der eventuelt kunne bygge på forsøg, udført i kursets løb. Desuden en mindre skriftlig opgave i hovedfaget og et foredrag med emnet opgivet 3 dage forud. Selve besvarelsen af den mindre skriftlige opgave foregik på højskolen som en 6 timers prøve. Ved besvarelsen måtte medbringes litteratur, som var nødvendig for besvarelsen, og som skulle afleveres sammen med besvarelsen. I bifagene var der skriftlige prøver af 4 timer.

Licentiatstudiet 1958–1969

I 1958 kom så endelig anordningen om den jordbrugsvidenskabelige licentiatgrad og alle landbrugskandidater, der havde gennemført specialkurset af 1919, fik lov at kalde sig licentiat og anvende titlen lic. agro.

Længe havde betegnelsen »landbrugsmagistre« uofficielt været benyttet af praktiske grunde, men denne betegnelse kunne ikke blive godkendt under de lange forhandlinger for at finde en officiel titel til disse kandidater.

Med bekendtgørelsen om den jordbrugsvidenskabelige licentiatgrad blev omtalen af studiet mere omfattende. Som tidligere nævnt skal planen nu omfatte et hovedfag og almindeligvis to bifag, der understøtter hovedfagsstudiet. Kandidaten skal gennemføre de i studieplanen foreskrevne mundtlige og skriftlige prøver, ligesom kandidaten inden for hovedfaget skal gennemføre en videnskabelig undersøgelse og herom forfatte en afhandling, der indeholder bidrag til uddybet erkendelse af emnet. Kandidaten skal nu også, som det tidligere er nævnt, holde to offentlige forelæsninger, den ene over et selvvalgt emne i tilknytning til afhandlingens problem, den anden over et af hovedfagslæreren opgivet emne. Studie- og eksamensplan for hoved- og bifag udarbejdes i samarbejde med hovedfagslæreren, og planen godkendes derefter af højskolen. I bifagene gennemføres mundtlig eller skriftlig prøve. Inden for hovedfaget var det ud over afhandlingen normalt, at kandidaten læste eller ved kollokvier med hovedfagslæreren gennemgik et betydeligt antal titler inden for hovedfaget og efterfølgende gennemførte en vanskelig skriftlig prøve i et pensum på måske flere tusinde sider. Herudover kunne der være en mundtlig prøve i hovedfaget. Afhandlingen skulle indleveres i 3 maskinskrevne eksemplarer, og de offentlige forelæsnings varighed var $\frac{3}{4}$ time.

Licentiatstudiets fortsættelse 1969–1981

Ændringerne eller tilføjelserne i licentiatbekendtgørelsen fra 1969 var ikke store, bortset fra at bekendtgørelsen indførte og dermed også kom til at omfatte den veterinærvidenskabelige licentiatgrad (lic. med.vet.).

Licentiatstudiets længde, som ikke tidligere var antydnet i bekendtgørelsen, anføres nu til at skulle være mindst to år. Den normale længde tidligere for de fleste kandidater havde dog været tre år. Som noget nyt skal hovedfagslæreren nu tilstille højskolens bibliotek to eksemplarer af afhandlingen. Alle afhandlinger efter 1969 må derfor kunne findes der.

Selvom licentiatgraden for veterinærer således er indført i 1969 samtidig med licentiatgraden på universiteterne og handelshøjskolerne, har veterinærer, der tidligere har opfyldt betingelserne for graden på grundlag af et veterinærvidenskabeligt arbejde, nu også ret til at kalde sig lic.med.vet.

Licentiatstudiets fortsættelse 1981–1992

I 1981 blev bekendtgørelsen om erhvervelse af licentiatgraden til en generel bekendtgørelse for alle undervisningsinstitutioner og den enkelte institution fastsætter herefter selv de nærmere regler for erhvervelsen. Af bekendtgørelsen fremgår, at licentiatgraden tildeles som en anerkendelse af at have vist evne til selvstændigt at tage et problem op til videnskabelig behandling med anvendelse af fagets videnskabelige metoder.

Ud over en omtale af hvilke institutioner, der kan tildele graden og især institutionernes bedømmelse af tildelingen, anfører bekendtgørelsen i korthed rammerne for et licentiatstudium, som efterfølgende skal fastsættes i et regelsæt for den enkelte institution. Som noget nyt

omtales der ikke noget krav til bifag, og afhandlingen skal være ledsaget af en sammenfattende redegørelse (resumé) for de videnskabelige resultater, der er opnået. Det sidste betyder, at afhandlinger fremover kan bestå af en række videnskabelige artikler knyttet sammen ved et resumé.

Landbohøjskolens første regelsæt for licentiatuddannelsen forelå i september 1981, og heri stilles nu ikke mere krav om kandidatuddannelse med første karakter for at kunne begynde studiet. Kandidaten skal nu have godkendt den nødvendige basisviden inden for de fag, der ønskes som hoved- og støttefag. Er denne viden ikke til stede, kan der kræves afholdt særlige prøver. Studiet skal omfatte et hovedfag og normalt et eller flere støttefag, der underbygger hovedfaget. Studiet har normalt en varighed af ikke under 2½ år og ikke over 5 år. Der afholdes prøver i støttefag, og der skal afholdes 2 offentlige forelæsninger som tidligere. De tidligere afholdte prøver i hovedfaget bliver nu frivillige, og erstattes i stigende udstrækning af en mundtlig eksamination efter forelæsning over selvvalgt emne.

I 1987 udsendtes den næste bekendtgørelse om licentiatgraden. Samtidig udsendtes fra højskolen et nyt regelsæt for licentiatuddannelsen. Bekendtgørelsen ændrede ikke ved det faglige indhold af studiet fra 1981, men udvider muligheden til også at tildele industrilicentiatgraden for afhandlinger udarbejdet under ansættelse i erhvervsvirksomheder og lignende som afslutning på en forskeruddannelse.

I 1988 kommer den næste bekendtgørelse, som ligestiller licentiatgraden med den internationale ph.d.-grad uden i øvrigt at ændre på studiets indhold. Kandidater, der har erhvervet licentiatgraden, har fremover ret til at betegne sig ph.d.

Indtil 1988 forudsatte en tildeling af licentiatgraden normalt, at kandidaten havde gennemgået et licentiatstudium tilrettelagt af institutionen. Men med be-

kendtgørelsen fra 1988 udvides dette til, at studiet også kan tilrettelægges i samråd med Forskerakademiet eller med en anden forskningsinstitution eller en erhvervsvirksomhed, hvis det forskningsarbejde, der danner grundlag for den pågældende afhandling, foregår der. Som tidligere kan graden også tildeles uden forudgående studium.

I perioden 1958–1992 har 13 kandidater gennemført licentiatstudiet inden for det økonomiske område, og en enkelt har fået tildelt graden uden forudgående studium (bilag 1 side 157-160).

Ph.d.-studiet 1992–

Med bekendtgørelsen fra 1992 ændredes licentiatstudiet på flere områder, og højskolen udgav et nyt og mere omfattende regelsæt for ph.d.-uddannelsen. Det oprindelige regelsæt fra 1981 var dog blevet revideret flere gange, og der var kommet nye udgaver.

Der tales nu mere om licentiat- og ph.d.-studiet som en egentlig forskeruddannelse, og at der skal oprettes forskerkurser, og institutionen skal sikre, at der er de nødvendige ressourcer til rådighed for, at den enkelte ph.d.-studerende kan gennemføre et studieprogram på en kvalificeret måde.

Den studerende skal sikres et forskningsmiljø ikke alene inden for institutionen, men også uden for denne enten ved ophold på andre, primært udenlandske forskningsinstitutioner eller på anden måde. Endvidere skal den studerende også opnå erfaring med undervisningsvirksomhed eller anden form for videnformidling. Studieprogrammet kan som tidligere fastsættes af højskolen i samråd med Forskerakademiet, sektorforskningsinstitutioner, erhvervsvirksomheder, Akademiet for de Tekniske Videnskaber eller andre.

Om afhandlingen siges, at den skal for-

svares ved en offentlig forsvarshandling, og den skal dokumentere, at kandidaten har været i stand til at gennemføre et videnskabeligt projekt ved selvstændig anvendelse af fagets videnskabelige metode og derved yder et bidrag til fremme af forskningen på et niveau, der svarer til international standard for ph.d.-grader inden for fagområdet.

Ph.d.-studiet skal nu i omfang svare til en studietid på 3 år og skal niveaumæssigt baseres på et gennemført forudgående kandidatstudium. Som noget nyt åbnes der mulighed for et alternativt forskeruddannelsesforløb, hvor studerende under det almindelige kandidatstudium efter 4. studieår kan indskrives til et efterfølgende 4-årigt ph.d.-studium. Kandidatgraden i det almindelige studium opnås efter 2 års ph.d.-studium.

Der tales nu ikke mere om støttefag, men om at den studerende i løbet af uddannelsesperioden i sit studieprogram med tilfredsstillende resultat skal gennemgå forskerkurser i et omfang svarende til ca. ½ år.

Eksamen i disse forskerkurser gennemføres som normalt ved mundtlig eller skriftlig prøve, bedømmelse af kursusrapport eller ved en kombination heraf. Der kan i den sidste halvdel af studiet afholdes et midtvejsseminar, hvor den studerende på tilfredsstillende måde skal godtgøre, at han/hun er kommet godt i gang med projektet, som ligger til grund for afhandlingen.

Ved studiets afslutning skal der afleveres en afhandling, i hvilken den ph.d.-studerende redegør for forskningsarbejdet og de opnåede resultater.

Afhandlingen kan være baseret på flere indleverede eller antagne videnskabelige publikationer. Bygger afhandlingen på videnskabelige artikler eller lignende, skal der udarbejdes en sammenfatning, der sætter artiklernes indhold i relation til hinanden og til eksisterende viden inden for fagområdet. Desuden skal afhandlingen

indeholde et resumé af de opnåede resultater.

Er en del af de publicerede artikler udarbejdet i samarbejde med andre, skal der medfølge erklæringer fra hver af medforfatterne om den ph.d.-studerendes andel i arbejdet, samt oplysninger om hvorvidt den pågældende artikel af medforfatteren har været anvendt som grundlag for en akademisk grad eller lignende.

Den indleverede afhandling skal offentlig forsvares og godkendes, hele forsvaret må højst tage 3 timer, hvoraf 45 minutter er afsat til den ph.d.-studerendes præsentation af afhandlingens hovedresultater (forelæsningsen). Efterfølgende kan der ske en eksamination af den studerende om det videnskabelige arbejde. Den tidligere gennemførte forelæsnings over opgivet emne er således bortfaldet.

Ud over disse »direkte« eksaminer skal der halvårligt gennem hele studieforløbet ske en evaluering af, hvorvidt forskeruddannelsen forløber tilfredsstillende. Hvis dette ikke er tilfældet, kan dette som yderste konsekvens føre til, at studiet må afbrydes.

I perioden 1992–2000 har 14 kandidater gennemført ph.d.-studiet inden for det økonomiske område. Heraf har de 9 kandidater en landbrugsuddannelse på højskolen som baggrund (bilag 1 side 157-160).

Doktorgrader ved Landbohøjskolen 1935–

I 1935 fik Landbohøjskolen ret til at tildele doktorgraden for arbejder inden for de faglige områder, der henhører under højskolen. Der kan tildeles den veterinærvidenskabelige doktorgrad (dr.med.vet.) og den jordbrugsvidenskabelige doktorgrad (dr.agro.).

Adgangen til at erhverve den jordbrugsvidenskabelige doktorgrad efter 1935 havde landbrugskandidater med eksamen i specialkursus af mindst 4 måneders va-

righed og bestået med 1. karakter. Dette blev ændret i 1958 til landbrugskandidater, der havde erhvervet den jordbrugsvidenskabelige licentiatgrad og i 1969 til agronomer fra højskolen med 1. karakter. I den seneste bekendtgørelse stilles der nu kun krav om, at kandidatgraden er erhvervet.

Doktoranden skal indlevere en videnskabelig afhandling til sagkyndig bedømmelse ved højskolen og, hvis bedømmelsen falder gunstigt ud, offentligt forsvare den mundtligt mod sådanne indvendinger, som to officielt udpegede opponenter samt eventuelle »opponenter ex auditorio« måtte rette mod dens indhold. Ifald forsvaret godkendes af de officielle opponenter og af højskolen, får afhandlingens forfatter ret til at kalde sig dr.agro.

Tildeling af doktorgraden skal være udtryk for anerkendelse af, at den, der får graden tildelt, sidder inde med betydelig videnskabelig indsigt og modenhed og med sin afhandling har bragt videnskaben et væsentligt skridt videre.

Inden for det økonomiske område har interessen for at disputere været meget lille. Der findes kun én enkelt doktorgrad i økonomi fra 1990, og det er cand.agro. og lic.agro. Svend Rasmussen med afhandlingen: »Yield and price variability for various enterprises in Danish agriculture – An empirical analysis«, København 1990 (203 sider).

Afslutning

Som det fremgår af det tidligere, har den videregående uddannelse ved Landbohøjskolen i en meget lang periode været udformet som et special- eller licentiatstudium, og det er først inden for de sidste 10 år, at dette er ændret til en egentlig forskeruddannelse.

Alligevel er formen stort set den samme med et hovedfag og nogle tilknyttede hjælpefag eller -kurser. På papiret er stu-

diet blevet længere, men næppe så meget i praksis. Tidligere har kun få studerende kunnet afslutte studiet på under 3 år.

Selvom videreuddannelsen fortsat bygges på en aftalt studieplan for den enkelte studerende, er uddannelsen dog sat mere i system i dag, og niveauet i uddannelsen er hævet i takt med udviklingen inden for den almindelige landbrugsuddannelse, der siden 1991 for økonomiens vedkommende har haft en længde på 5 år, og er bygget op af specifikke økonomiske og politiske kurser.

Men på et enkelt område er der en betydelig forskel, især i forhold til andre uddannelsesinstitutioners videreuddannelser. På Landbohøjskolen kom videreuddannelsen meget tidligt i gang, medens andre højskoler først fik en videreuddannelse i midten af 1950-erne og universiteterne så sent som i 1969.

Af den tidligere omtale af videreuddannelsen ved højskolen er det fremgået, at den korte studietid på det almindelige landbrugsstudium og især problemerne med at få accepteret en forlængelse heraf, har spillet en rolle for videreuddannelsens igangsætning. Både i 1896 og 1939 blev videreuddannelsen taget frem som et alternativ til en nægtet forlængelse af det almindelige landbrugsstudium og i 1939 tillige til en manglende tilslutning til en begyndende specialisering af studiet. Selv efter en begyndende specialisering af landbrugsstudiet fra midten af 1960-erne har der været et behov for videreuddannelse, et behov som for de økonomiske kandidater dengang blev dækket ved at supplere landbrugsuddannelsen med et HD-studium ved handelshøjskolerne.

Begrundelsen for det lille antal videreuddannede, specielt inden for økonomi, er generelt meget svagt virkende faktorer, både på efterspørgsels- og udbudssiden for videreuddannelse. I 1919 blev landbrugsstudiet forlænget, og der blev et større behov for lærerkræfter på højskolen. Men ikke inden for det økonomiske

område, hvor undervisningen ikke blev udvidet. Først med nye økonomiske og politiske fag i 1940-erne kommer der økonomiske kandidater til videreuddannelsen. Den begyndende specialisering i 1960-erne og dermed flere økonomiske fag fører også til en større tilslutning til licentiatstudiet.

Efterspørgslen efter videreuddannede til egentlige forskningsopgaver uden for højskolen har været meget begrænset indtil de sidste 10-15 år, selvom en del af de første specialkursister har været ansat i organisationer og institutioner i tilknytning til landbruget.

På udbudssiden har tilslutningen til videreuddannelsen været stærkt begrænset af en manglende honorering af uddannelsen, og der har aldrig eksisteret en speciel lønskala for licentiater. I hvor stor en udstrækning de skolemæssige kundskaber har begrænset tilgangen er vanskeligt at sige. De mindre forudsætningskrav for suppleringskurset var bl.a. med henblik på et større antal kursister, men dette kursus blev alligevel ikke nogen succes.

Til slut nogle bemærkninger om fremtiden for ph.d.-uddannelsen: I USA bliver ph.d.-uddannelsen mere og mere en del af den samlede kandidatuddannelse. I Danmark er faktorerne på efterspørgsels- og udbudssiden også blevet kraftigere de allerseneste år. Men fortsat er det under 10 pct. af alle kandidater på højskolen, der tager en videreuddannelse. Af Landbohøjskolens nu 3500 studerende udgør de ph.d.-studerende 400. Men heraf kommer op imod halvdelen fra andre uddannelsessteder. Det sidste opvejes dog i nogen grad af, at kandidater fra Landbohøjskolen også gennemfører ph.d.-uddannelsen andre steder.

Oversigt over specialopgaver

Kursus/studium	Uddannelse	Navn	Hovedfag	1. bifag/støttefag	2./3. bifag/støttefag	Afhandling
Suppleringskursus (Indskr. nr. 9)	Landbrugskandidat	Peder Nielsen	Landbrugsekonomi	Nationaløkonomi	Landbrugsgeografi og historie	Afhandling 1946, titel ukendt
Suppleringskursus (Indskr. nr. 10)	Landbrugskandidat	Asger Brosted Pedersen	Landbrugsekonomi	Nationaløkonomi	Landbrugsgeografi og historie	Gennemførelsen af driftsændringer i landbruget, 1948 (51 sider)
Suppleringskursus (Indskr. nr. 18)	Landbrugskandidat	Erik Hovgaard Jakobsen	Landbrugspolitik og handelslære	Nationaløkonomi	Landbrugshistorie	Produktion, omsætning og forbrug af kødkonserves, 1958 (26 sider)
Suppleringskursus (Indskr. nr. 15)	Landbrugskandidat	Jørgen Skovbæk Pedersen	Landbrugsekonomi	Samfundsekonomi	Landbrugets handelslære	Dansk landbrugsproduktions mængde og værdi gennem 200 år, 1959 (71 sider)
Specialkursus (Lic 135)	Landbrugskandidat	Svend Peder Jensen	Landbrugsekonomi	Nationaløkonomi	Matematik/ Landbrugsgeografi og historie	Måling af landbrugets økonomiske resultat med henblik på sammenligninger med andre erhvervs og befolkningsgruppers økonomiske forhold, 1952 (54 sider)
Specialkursus (Lic 141)	Landbrugskandidat	Peter Christian Jørgensen	Landbrugsekonomi	Nationaløkonomi	Matematik	Orienterende undersøgelse af smørefterspørgselen i Danmark i perioden 1920-1940, 1953 (132 sider)
Specialkursus (Lic 151)	Landbrugskandidat	Carl Christian Thomsen	Landbrugsekonomi	Nationaløkonomi	Matematik	Risiko og usikkerhed i landbruget, 1954 (84 sider)
Specialkursus (Lic 159)	Landbrugskandidat	Sigurd Pedersen	Landbrugspolitik	Nationaløkonomi	Matematisk statistik	Prisdannelsen på landbrugsprodukter med særlig henblik på årsagerne til prissvingningerne, 1954 (134 sider)
Specialkursus (Lic 162)	Landbrugskandidat	Birger Kristian Møller	Landbrugsekonomi	Nationaløkonomi	Statistik	En lokal undersøgelse af byggevirksoverheden indenfor landbruget, 1954 (92 sider)
Specialkursus (Lic 160)	Landbrugskandidat	Kristian Rask	Landbrugsekonomi	Nationaløkonomi	Statistik	Mekaniseringen som omkostningsfaktor og dens indflydelse på landbrugets omkostningsstruktur, 1956 (103 sider)
Specialkursus (Lic 178)	Landbrugskandidat	Emil Vestergaard Jensen	Landbrugsekonomi	Nationaløkonomi	Matematik/Statistik	En analyse af kornudbyttets stigning i årene 1921-1952, 1956 (31 sider)
Specialkursus (Lic 184)	Landbrugskandidat	Aksel Tving	Landbrugspolitik	Nationaløkonomi	Matematik med matematisk statistik	Forhold mellem priser, areal og høstudbytte af markfrø 1935-1956, 1958 (67 sider)

Kursus/studium	Uddannelse	Navn	Hovedfag	1. bifag/støttefag	2./3. bifag/støttefag	Afhandling
Licentiatstudium (Lic 226)	Agronom	Anton Hjørshøj Nielsen	Landbrugsekonomi	Nationaløkonomi	Matematik med matematisk statistik	Anvendelse af lineær programmering i landbrugets produktionsøkonomi. 1964 (98 sider)
Licentiatstudium (Lic 236)	Agronom	Ib Skovgaard	Landbrugsekonomi	Nationaløkonomi	Matematik med matematisk statistik	Et bidrag til belysning af de størrelsesøkonomiske virkninger med særlig henblik på produktionsfærdigheder af bedriftsstruktur i landbruget. 1965 (166 sider)
Licentiatstudium (Lic 224)	Agronom	Frede Andersen	Landbrugspolitik og markedsekonomi	Nationaløkonomi	Matematik med matematisk statistik	Markedsmodeller og variabelspecifikation med særlig henblik på udbudsmodeller for landbrugsprodukter samt deflaterede variable i analysemodeller. 1966 (97 sider)
Licentiatstudium (Lic 262)	Agronom	Erik Juul Jørgensen	Landbrugsekonomi	Nationaløkonomi	Matematik med matematisk statistik/ Markedsøkonomi	Samfundsstrukturens udvikling under økonomisk vækst med henblik på landbrugssektorens placering og indre struktur. Med analyse af fire vesteuropæiske lande. 1966 (144 sider)
Licentiatstudium (Lic 285)	Agronom	Kristian Frederik Qvist	Landbrugsekonomi	Nationaløkonomi	Matematik med matematisk statistik	En belysning af fænomenet deltidslandsmænd - årsager og udvikling. 1968 (111 sider)
Licentiatstudium (Lic 286)	Agronom	Vagn Østergaard	Landbrugsekonomi	Nationaløkonomi	Matematik med matematisk statistik	Bedriftsforenkning i landbruget driftsøkonomisk belyst. 1968 (137 sider)
Licentiatstudium (Lic 275)	Agronom	Knud Landkilde Sørensen	Markedsøkonomi	Nationaløkonomi	Matematik med matematisk statistik	Analyse af forbrugsmonstreret for æg. 1968 (145 sider)
Licentiatstudium (Lic 266)	Agronom	Gunnar Bjerre Andersen	Landbrugsekonomi	Nationaløkonomi	Matematik med matematisk statistik	En belysning af landmænds aktivitet og adfærd med hensyn til information og innovation. 1968 (119 sider)
Licentiatstudium (Lic 281)	Agronom	Anders Buch Kristensen	Markedsøkonomi	Nationaløkonomi	Matematik med matematisk statistik	Matematisk programmering og markedsøkonomiske beslutningsmodeller. 1969 (161 sider)
Licentiatstudium (Lic 317)	Agronom	Johannes Christensen	Landbrugsekonomi	Nationaløkonomi	Matematik med matematisk statistik	Anvendelse af lineær programmering og Monte-Carlo-metoden ved landbrugets driftsplanlægning. Løsning af planlægningsopgaver med skalavirkning og delighedsproblemer. 1970 (192 sider)

Kursus/studium	Uddannelse	Navn	Hovedfag	1. bifag/støttefag	2./3. bifag/støttefag	Afhandling
Licentianstudium (Lic 519)	Cand.agro.	Svend Rasmussen	Operationsøkonomi og regnskabsvæsen	Nationaløkonomi	Matematik med mate- matisk statistik	Udskiftningskalkulens teori og anvendelse. 1976 (133 sider)
Licentianstudium (Lic 316)	Cand.agro.	Jens Hansen	Landbrugøkonomi	Nationaløkonomi	Matematik med mate- matisk statistik	Regnskabsstatistik for landbrug -formål og metode, 1979 (174 sider)
Licentianstudium (Lic 798)	Cand.agro.	Henning Otte Hansen	Landbrugspolitik	Udenrigshandel - HD		En analyse af landbrugspolitikens virkning på den internationale specialisering inden for landbrugssektoren i de industrialiserede lande. 1986 (202 sider)
	Cand.agro.	Mogens Lund	Tildelt uden forudgående licentiatstudium			Finansiell planlægning under usikkerhed i land- brugsvirksomheden - teoriemengang og forslag til modelformulering. 1987
Ph.d.-studium (Lic 874)	Cand.agro.	Niels Peter Norring	Landbrugøkonomi	Statistik		Størrelsesøkonomi i dansk landbrug 1973/74 - 1986/87, 1989 (247 sider)
Ph.d.-studium (Lic 914)	M.Sc.	Michael Charles Ernest Speirs	U-landsøkonomi	International øko- nomi	Samfundsbeskrivelse	Markets, Agriculture and Adjustment in the Sahel. The political economy of cereals marketing and agrarian change in Burkina Faso, 1991 (172 pages)
Ph.d.-studium (Lic 1106)	Cand.agro.	Lars Paulsen	Regnskabsvæsen og økonomisk styring	Mikroøkonomi	Ledelsesregnskab og økonomisk styring	Ledelsesregnskabet. Fremtidens integrerede produktions- og økonomistyringsmodel for systemet i en jordbrugsvirksomhed, 1993, (301 sider)
Ph.d.-studium (Lic 939)	M.Sc.	Byung-Woo Yang	Operationsøkonomi	Statistik	Landbrugspolitik	Structural Transformation of Korean Agriculture: Its Evaluation and Measurement. 1993 (144 pages)
Ph.d.-studium (Lic 1120)	Cand.agro.	Brian Højlund Jacobsen	Jordbrugøkonomi	Mikroøkonomi		Landmænds beslutningsadfærd. Empirisk undersøgelse af landmænds økonomiske beslutninger på kort, mellemlangt og langt sigt, 1994 (311 sider)

Kursus/studium	Uddannelse	Navn	Hovedfag	1. bifag/støttefag	2./3. bifag/støttefag	Afhandling
Ph.d.-studium (Lic 1239)	Cand.agro.	Claus Fertin	Operationsøkonomi	Anvendt mikroøkonomi		Anvendelsen af en flerperiodisk LP-model som grundlag for et beslutningssystem på svineslagterier. 1995 (112 sider)
Ph.d.-studium (Lic 1301)	Cand.agro.	Christian Friis Bach	International økonomi		Ph.d.-kurser	Liberalization of Trade in Agricultural Commodities - Implication for Developing Countries, 1996 (87 pages)
Ph.d.-studium (Lic 1404)	Cand.agro.	Mads Tang Dalsgaard	Jordbrugsøkonomi		Ph.d.-kurser	Farm System Adjustment in a Changing Environment, 1996 (146 pages)
Ph.d.-studium (Lic 1405)	Cand.agro.	Niels Halberg	Miljø- og naturressource økonomi		Ph.d.-kurser	Miljø- og ressourceindikatorer til brug i et etisk regnskab for husdyrbrug, 1996 (222 sider)
Ph.d.-studium (Lic 1374)	M.Sc.	Dexiang Wang	Operationsøkonomi		Ph.d.-kurser	On the Measurement of Efficiency - with Agricultural Application. 1997 (154 pages)
Ph.d.-studium (Lic 1441)	Cand.polit.	Connie Nielsen	Jordbrugsøkonomi		Ph.d.-kurser	Dynamic Analysis under Uncertainty, 1998 (157 pages)
Ph.d.-studium (Lic 1398)	Cand.agro.	Egon Noe	Landbrugs sociologi		Ph.d.-kurser	Værdier, rationalitet og landbrugsproduktion. 1998 (236 sider)
Ph.d.-studium (Lic 1202)	Cand.techn.soc.	Berit Hasler	Jordbrugsøkonomi	Matematik		Styring af kvælstofanvendelsen i landbruget, 1998 (272 sider)
Ph.d.-studium (Lic 1638)	Cand.agro.	Jesper Sølver Schou	Miljøøkonomi		Ph.d.-kurser	Integrerede økonomi- og miljøanalyser for dansk landbrug, 1999 (187 sider)

Litteratur

Festskrift, beretninger og studiemateriale

1. Den Kongelige Veterinær og Landbohøjskole 1858–1908, Festskrift, København 1908.
2. Den Kongelige Veterinær- og Landbohøjskole 1858–1958, Festskrift, København 1958.
3. Beretning for Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Undervisningsåret 1947–48 og efterfølgende år.
4. Undervisnings- og eksamensplan for Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, 6. udg. (1906), 7. udg. (1919), 8. udg. (1929), 9. udg. (1932), 10. udg. (1937), 11. udg. (1939), 12. udg. (1943), 13. udg. (1949) og 14. udg. (1956).

Anordninger og bekendtgørelser om licentiat- og ph.d.-graden samt regelsæt

5. Anordning om den jordbrugsvidenskabelige licentiatgrad. Landbrugsministeriets an. nr. 261 af 10. maj 1958.
6. Bekendtgørelse om den jordbrugsvidenskabelige licentiatgrad ved den kgl. veterinær- og landbohøjskole. Landbrugsministeriets bek. af 14. aug. 1958.
7. Bekendtgørelse om licentiatgrader ved Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Undervisningsministeriets bek. nr. 425 af 26. aug. 1969.
8. Bekendtgørelse om erhvervelse af licentiatgraden. Undervisningsministeriets bek. nr. 86 af 18. feb. 1981.
9. Bekendtgørelse om erhvervelse af licentiatgraden. Undervisningsministeriets bek. nr. 3 af 5. jan. 1987.
10. Bekendtgørelse om erhvervelse af licentiatgraden, Ph.D. Undervisningsministeriets bek. nr. 627 af 17. okt. 1988.
11. Bekendtgørelse om Ph.D.-graden. Undervisnings- og Forskningsministeriets bek. nr. 989 af 11. dec. 1992.
12. Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Regelsæt for licentiatuddannelsen, 1981 og Regelsæt for Ph.D. uddannelse, 1993.

Anordninger og bekendtgørelser om doktorgraden

13. Anordning angående Indførelse af den veterinærvidenskabelige og den jordbrugsvidenskabelige Doktorgrad ved den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Landbrugsministeriets an. nr. 43 af 22. feb. 1935.
14. Bekendtgørelse angående Doktorgraden ved Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Landbrugsministeriets bek. nr. 45 af 22. feb. 1935.
15. Anordning om den veterinærvidenskabelige og den jordbrugsvidenskabelige doktorgrad ved den kgl. veterinær- og landbohøjskole. Landbrugsministeriets an. nr. 275 af 24. aug. 1958.
16. Bekendtgørelse angående doktorgraden ved Den kgl. Veterinær og Landbohøjskole. Landbrugsministeriets bek. nr. 284 af 29. aug. 1958.
17. Bekendtgørelse om doktorgrader ved Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Undervisningsministeriets bek. nr. 426 af 26. aug. 1969.
18. Bekendtgørelse om erhvervelse af doktorgraden. Undervisningsministeriets bek. nr. 43 af 31. jan. 1977.
19. Bekendtgørelse om erhvervelse af doktorgraden. Undervisningsministeriets bek. nr. 410 af 2. juni 1987.
20. Bekendtgørelse om doktorgrader. Undervisningsministeriets bek. nr. 750 af 14. aug. 1996.
21. Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. KVL-regler om doktorgraden, 1996.

Indskrivnings- og eksamensprotokoller

22. Eksamensprotokol for Fortsættelseskursus. Fortsættelses- og Specialstuderende 001–300, 1.9.1896–1.9.1966.
23. Indskrivnings Protokol for Licentiatstuderende ved den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Licentiatstuderende 301–700, 1.9.66–1.9.80.
24. Indskrivnings Protokol for Licentiatstuderende ved den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Licentiatstuderende 701–1100, 1.9.80–1.2.82, (indskrivning sluttet ved nr. 765).

25. Eksamensprotokol for suppleringskursus ved den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Suppleringskursusstuderende 1-25, 1.9.40-1.9.62.

1	1.9.40-1.9.41	1.9.40-1.9.41
2	1.9.41-1.9.42	1.9.41-1.9.42
3	1.9.42-1.9.43	1.9.42-1.9.43
4	1.9.43-1.9.44	1.9.43-1.9.44
5	1.9.44-1.9.45	1.9.44-1.9.45
6	1.9.45-1.9.46	1.9.45-1.9.46
7	1.9.46-1.9.47	1.9.46-1.9.47
8	1.9.47-1.9.48	1.9.47-1.9.48
9	1.9.48-1.9.49	1.9.48-1.9.49
10	1.9.49-1.9.50	1.9.49-1.9.50
11	1.9.50-1.9.51	1.9.50-1.9.51
12	1.9.51-1.9.52	1.9.51-1.9.52
13	1.9.52-1.9.53	1.9.52-1.9.53
14	1.9.53-1.9.54	1.9.53-1.9.54
15	1.9.54-1.9.55	1.9.54-1.9.55
16	1.9.55-1.9.56	1.9.55-1.9.56
17	1.9.56-1.9.57	1.9.56-1.9.57
18	1.9.57-1.9.58	1.9.57-1.9.58
19	1.9.58-1.9.59	1.9.58-1.9.59
20	1.9.59-1.9.60	1.9.59-1.9.60
21	1.9.60-1.9.61	1.9.60-1.9.61
22	1.9.61-1.9.62	1.9.61-1.9.62
23	1.9.62-1.9.63	1.9.62-1.9.63
24	1.9.63-1.9.64	1.9.63-1.9.64
25	1.9.64-1.9.65	1.9.64-1.9.65

1	1.9.40-1.9.41	1.9.40-1.9.41
2	1.9.41-1.9.42	1.9.41-1.9.42
3	1.9.42-1.9.43	1.9.42-1.9.43
4	1.9.43-1.9.44	1.9.43-1.9.44
5	1.9.44-1.9.45	1.9.44-1.9.45
6	1.9.45-1.9.46	1.9.45-1.9.46
7	1.9.46-1.9.47	1.9.46-1.9.47
8	1.9.47-1.9.48	1.9.47-1.9.48
9	1.9.48-1.9.49	1.9.48-1.9.49
10	1.9.49-1.9.50	1.9.49-1.9.50
11	1.9.50-1.9.51	1.9.50-1.9.51
12	1.9.51-1.9.52	1.9.51-1.9.52
13	1.9.52-1.9.53	1.9.52-1.9.53
14	1.9.53-1.9.54	1.9.53-1.9.54
15	1.9.54-1.9.55	1.9.54-1.9.55
16	1.9.55-1.9.56	1.9.55-1.9.56
17	1.9.56-1.9.57	1.9.56-1.9.57
18	1.9.57-1.9.58	1.9.57-1.9.58
19	1.9.58-1.9.59	1.9.58-1.9.59
20	1.9.59-1.9.60	1.9.59-1.9.60
21	1.9.60-1.9.61	1.9.60-1.9.61
22	1.9.61-1.9.62	1.9.61-1.9.62
23	1.9.62-1.9.63	1.9.62-1.9.63
24	1.9.63-1.9.64	1.9.63-1.9.64
25	1.9.64-1.9.65	1.9.64-1.9.65

Fremtidens natur i Danmark

Indledning af Erik Kj. Thomsen, Danmarks Naturfredningsråd, København
 1. september 2001 kl. 9.30-12.00

Indledning af Erik Kj. Thomsen, Danmarks Naturfredningsråd, København
 2. september 2001 kl. 9.30-12.00

Indledning af Erik Kj. Thomsen, Danmarks Naturfredningsråd, København
 3. september 2001 kl. 9.30-12.00

Indledning af Erik Kj. Thomsen, Danmarks Naturfredningsråd, København
 4. september 2001 kl. 9.30-12.00

Indledning af Erik Kj. Thomsen, Danmarks Naturfredningsråd, København
 5. september 2001 kl. 9.30-12.00

Indledning af Erik Kj. Thomsen, Danmarks Naturfredningsråd, København
 6. september 2001 kl. 9.30-12.00

Indledning af Erik Kj. Thomsen, Danmarks Naturfredningsråd, København
 7. september 2001 kl. 9.30-12.00

Indledning af Erik Kj. Thomsen, Danmarks Naturfredningsråd, København
 8. september 2001 kl. 9.30-12.00

Indledning af Erik Kj. Thomsen, Danmarks Naturfredningsråd, København
 9. september 2001 kl. 9.30-12.00

Indledning af Erik Kj. Thomsen, Danmarks Naturfredningsråd, København
 10. september 2001 kl. 9.30-12.00

Indledning af Erik Kj. Thomsen, Danmarks Naturfredningsråd, København
 11. september 2001 kl. 9.30-12.00

Indledning af Erik Kj. Thomsen, Danmarks Naturfredningsråd, København
 12. september 2001 kl. 9.30-12.00

Indledning af Erik Kj. Thomsen, Danmarks Naturfredningsråd, København
 13. september 2001 kl. 9.30-12.00

Indledning af Erik Kj. Thomsen, Danmarks Naturfredningsråd, København
 14. september 2001 kl. 9.30-12.00

Indledning af Erik Kj. Thomsen, Danmarks Naturfredningsråd, København
 15. september 2001 kl. 9.30-12.00

Indledning af Erik Kj. Thomsen, Danmarks Naturfredningsråd, København
 16. september 2001 kl. 9.30-12.00

Indledning af Erik Kj. Thomsen, Danmarks Naturfredningsråd, København
 17. september 2001 kl. 9.30-12.00

Indledning af Erik Kj. Thomsen, Danmarks Naturfredningsråd, København
 18. september 2001 kl. 9.30-12.00

Indledning af Erik Kj. Thomsen, Danmarks Naturfredningsråd, København
 19. september 2001 kl. 9.30-12.00

Indledning af Erik Kj. Thomsen, Danmarks Naturfredningsråd, København
 20. september 2001 kl. 9.30-12.00

Indledning af Erik Kj. Thomsen, Danmarks Naturfredningsråd, København
 21. september 2001 kl. 9.30-12.00

EFTERÅRSSEMINAR 2001

Fremtidens natur i Danmark

Tilmelding til Det Kgl. Danske Landhusholdningsselskabs Akademiråds Efterårsseminar i Landstingssalen på Christiansborg, mandag den 17. september 2001 kl. 9.30–16.00.

Svarkortet bedes venligst indsendt af alle, der ønsker at deltage, uanset om man er medlem af Landhusholdningsselskabet eller ej. Svarkortet skal være sekretariatet i hænde senest fredag den 7. september 2001.

Pris for deltagelse i Efterårsseminaret 2001 er 975,- kr. Prisen inkluderer en skriftlig rapport, der vil blive tilsendt samt frokost og kaffe.

For medlemmer af Landhusholdningsselskabet er prisen for deltagelse i Efterårsseminaret 525,- kr. Prisen inkluderer også her en skriftlig rapport samt frokost og kaffe.

For studerende med studentermedlemskab af Landhusholdningsselskabet er prisen for deltagelse 400,- kr. Prisen inkluderer ligeledes også her en skriftlig rapport samt kaffe, men ekskl. frokost.

Ønsker man at deltage i frokosten er prisen for deltagelse 525,- kr.

Undertegnede deltager i Efterårsseminaret 2001:

Navn: _____

Firma: _____

Adresse: _____

Postnr./by: _____

Tlf. og E-mail: _____

	Ja	Nej
Medlem af Landhusholdningsselskabet	☐	☐
Kun for studerende: Deltager i frokost	☐	☐

Dato og underskrift: _____

Blanketten sendes til
Landhusholdningsselskabet
Grevevej 20
2670 Greve
eller faxes på 4341 0210.

Du kan også benytte vores homepage www.1769.dk – nyheder Efterårsseminar.
Returneres inden fredag den 7. september 2001

Bemærk: Der er *begrænset* med parkeringspladser ved Christiansborg.

09312 ARC

304382

000

CARL CHR THOMSEN

STOKHOLMGAARD

SUINEMOSEVEJ 2 A

SØSUM

3660 STENLØSE

3660 o 22/ 1 1

KONGELIGE DAN